

עריכת-דין מזרחית למען מטרות ציבוריות חברתיות בחוקי איסור הפליה

נטע זיו* וספיר סלוצקר עמראן**

מחקר זה בוחן את "הדור החדש" של עורכי-דין ועורכות-דין ציבוריים-חברתיים מזרחים – קבוצה חדשה ובולטת שצמחה בשני העשורים האחרונים בשדה של עריכת-דין לשינוי חברתי בישראל. מטרת המחקר היא להתחקות אחר משמעותה של הזהות המזרחית בעבודתם של עורכות-דין ועורכי-דין אלו.

עריכת-דין לשינוי חברתי בישראל, שהחלה בסוף שנות השמונים, לא הכירה בזהות המזרחית כמרכיב מובחן בהקשר הפרופסיונלי, להבדיל, למשל, מזהות מגדרית, לאומית או להט"בית. בדומה לתחומי דעת אחרים, גם במחקר המשפטי הוכחשה הזהות המזרחית או התעלמו ממנה. עם זאת, בשני העשורים האחרונים השיח המזרחי באקדמיה ובמשפט מקבל תשומת-לב, וכיום הוא מהווה נושא מרכזי, בין היתר, בדיון על המתח שבין ליברליזם לבין זהות קבוצתית מסורתית.

השיח המזרחי המתפתח השפיע על התחום של עריכת-דין לשינוי חברתי. דור חדש של עורכי-דין ועורכות-דין מזרחים, העובדים במגזר הפרטי, במגזר הציבורי, בחברה האזרחית, בקליניקות משפטיות ובאקדמיה, הצטרפו בשנים האחרונות לעיסוק משפטי בתחום של שינוי חברתי וזכויות אדם. הם הצטרפו לפרופסיה בתקופה שבה השיח המזרחי כבר היה נוכח ומדובר, והם מגדירים את עצמם כעורכי-דין ועורכות-דין מזרחים כדבר מובן מאליה. באמצעות ראיונות עם שלושה-עשר עורכי-דין ועורכות-דין מזרחים ביקשנו להתחקות אחר יחסי-הגומלין בין הזהות המזרחית לבין

* מרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב.

** עורכת-דין, מייסדת ומנכ"לית שותפה של תנועת "שוברות קירות".

גרסה ראשונה של מאמר זה הוצגה בכנס בנושא Mizrahi Legal Studies שהתקיים באוניברסיטת הרווארד בחודש דצמבר 2019, ואנו מודים למארגנים, ובמיוחד לליה יונה, על ההזדמנות שניתנה לנו לגבש את המחקר בהשראת הכנס. תודה למני מאוטנר על הארותיו החשובות, ותודה מיוחדת לעוזרת-המחקר עדן סויסה מהפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב על סיוע ותרומה משמעותיים מאוד לביצוע המחקר ברעיונות והערות מצוינים. תודה רבה לכל המרואיינות והמרואיינים שלנו, שמהם למדנו מהי מחויבות מקצועית ומזרחית, ואנו מקוות שמאמר זה יתרום לכם בחזרה. לבסוף, תודה לחברות המערכת ולחברי המערכת של כתב-העת **משפט וממשל** על עבודה יסודית והערות בונות למאמרנו.

עריכת-דין למטרות ציבוריות-חברתיות, ולהבין מהי מבחינתם המהות של עריכת-דין מזרחית, ובאילו אופנים התודעה המזרחית באה לידי ביטוי בפרקטיקה המשפטית.

כל עורכי-הדין הדגישו כי זהותם המזרחית מהווה חלק משמעותי ביותר בזהותם האישית והמקצועית. מצאנו שהזהות המזרחית של עורכי-הדין ועורכות-הדין תורגמה לזהות ופרקטיקה אוניוורסליות המתייחסות לא רק לסוגיות של מוצא, אלא גם למעמד ולהכלה של קבוצות מוחלשות נוספות. רוב עורכי-הדין מרגישים בנוח להשתמש במערכת המשפט הליברלית ובכליה לשם מתן ייצוג ותמיכה ללקוחות ממגוון קבוצות וזהויות – פלסטינים אזרחי ישראל ופלסטינים בשטחים הכבושים, מהגרים מברית-המועצות-לשעבר, אנשים ונשים החיים בעוני, מבקשי מקלט, חרדים ועוד – דווקא מתוך הפרקטיקה המזרחית. בכך הם מאתגרים את הדיכטומיה הלכאורית בין ליברליזם לבין זהות קבוצתית וקהילתית, ומעניקים משמעות בעלת ממדים אוניוורסליים לזהות שצמחה מתוך בסיס אתני ומעמדי פרטיקולרי.

מבוא. א. מסגרת תיאורטית: 1. מזרחיות, משפט ועריכת-דין ציבורית; 2. מזרחיות והשיח הליברלי. **ב. מהלך המחקר. ג. ממצאי המחקר:** 1. השיח המזרחי בבית; 2. השכלה, אקדמיה ופרופסיה; 3. החוויה המזרחית בעבודה המקצועית; 4. גיבוש תודעה מזרחית פוליטית וביקורתית; 5. פרקטיקה מזרחית בעריכת-דין לשינוי חברתי; 6. תרגום סוגיות מזרחיות למשפט; 7. חינוך משפטי ותודעה מזרחית. **ד. דיון וניתוח. ה. סיכום.**

מבוא

הזיקה בין זהות אישית-קבוצתית לבין זהות מקצועית מעסיקה זה עשורים כותבים הן מתחום הפרופסיות והן מתחום הפוליטיקה של הזהויות. התחקות אחר מקומה של זהות אישית-קבוצתית בעשייה מקצועית אינה מיוחדת לעורכי-דין, כמוכן, והיא מתעוררת גם לגבי פרופסיות אחרות. אולם השאלה מתחדדת באופן מיוחד בעבודתם של עורכי-דין, מכיוון שהעיסוק במשפט כרוך באופן הדוק בשאלות של צדק, חלוקה וזכויות, וזאת בשני מובנים חשובים: ראשית, בהקשר של הקצאה ונגישות של המשאב המשפטי עצמו; ושנית, בנוגע ליכולתו של המשפט להוות אתר להקצאה וחלוקה צודקות ושוויוניות של משאבים, הזדמנויות וזכויות בין יחידים וקבוצות.

בתפיסה המסורתית, זהות פרופסיונלית – ועריכת-דין בכלל זה – היא נטולת צבע, ומנותקת מהשתייכות קבוצתית כלשהי. לפי גישה זו, רתימת יכולות מקצועיות למתן שירות משפטי אינה משתנה בהתאם לזהות הלקוח, לזהות עורך-הדין או לתחום התוכן שבו השירות ניתן. אולם הן מבחינה אמפירית והן מבחינה נורמטיבית הגישה הניטרלית לעריכת-דין בכלל, ולעריכת-דין ציבורית במיוחד, כבר אינה הגישה השלטת. הספרות בנושא הראתה זה כבר כי מדובר בתפיסה צרה מכדי לתאר את מגוון הדרכים שבהן זהות אישית-קבוצתית וזהות מקצועית של עורכי-דין שזורות זו בזו בפועל בחייהם של עורכי-דין. יתר על כן, בקרב כותבים מקובלת העמדה שאף מבחינה נורמטיבית ראוי שזיקה כזו תתקיים, ותשליך על פרקטיקות של עשייה משפטית.

החיבור בין זהות אישית-קבוצתית לבין זהות מקצועית יכול להתבטא בדרך עיצובם וניהולם של יחסי עורך-דין-לקוח, בבחירה את מי לייצג ואת מי לא, בהחלטה על תחומי המשפט שבהם יוענק ייצוג, ובאופנים שבהם ניתן להטמיע "ממדים זהותיים" בפעילות המשפטית. גישה זו מבוססת על ההכרה בכך שרקע אישי של עורכי-דין – ובמיוחד השתייכות לקבוצת זהות מגדרית, דתית, לאומית או אתנית – משפיע על תפיסת-עולמם, ומשכך אי-אפשר ואף אין זה ראוי שהוא "ינוטרל" כאשר הם פוסעים לתוך הזירה המקצועית.

נוסף על כך, כפי שיעלה בהמשך המאמר, להשתייכות לקבוצות זהות שונות יש משקל גם בבחירתה של עורכת-הדין בזירה המקצועית המשפטית המובחנת אשר לה תקדיש את משאביה (ולו לזמן מוגדר) וכן לתכנון אסטרטגיה משפטית. משכך, לא רק שהרקע האישי וההשתייכות לקבוצת זהות אינם מנוטרלים, אלא שהם מנתבים את העשייה המקצועית עצמה. ההצבעה על קיומה של זיקה בין זהות אישית-קבוצתית לבין זהות מקצועית היא אפוא נקודת הפתיחה של מאמר זה. עם זאת, חשוב להבין גם את האופנים שבהם זיקה זו באה לידי ביטוי.

פוליטיקת הזהויות אומנם מוכרת כמסגרת תיאורטית, עיונית ומעשית כוללת, אולם מופעה מגוונים ואינם אוניוורסליים. הם משתנים ממקום למקום ועל-פני זמן, וגוזרים מההיסטוריה של החברה הנדונה, מהתנאים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים ששררו בה, מהשפעות גלובליות ועוד. על-כן, על-מנת להבין את "פעולתו" של מימד הזהות הקבוצתית במרחבי חיים שונים, יש לבחון אותו בהקשר של שיח זהויות בזמן ובמקום פרטיקולריים.

מחקר זה מבקש ללמוד על עבודתם של עורכי-דין ועורכות-דין מזרחים המשתייכים לתת-קבוצה מקצועית שנכנה "עורכי-דין ציבוריים" או "עורכי-דין חברתיים" בהקשר הקונקרטי של שיח הזהויות המזרחי, כפי שזה מתקיים בישראל בשני העשורים האחרונים. מדובר בקבוצה מובחנת שנבחרה מראש כמושא המחקר, והיא אינה מתיימרת כמובן לייצג את כלל עורכי-הדין המזרחים ואת משמעות השתייכותם לקבוצת זהות זו.

בראשית הדברים נבקש להבהיר את המונח "עריכת-דין למען מטרה ציבורית", המהווה מסגרת מושגית למחקר זה. עריכת-דין לקידום מטרות ציבוריות מאופיינת במוטיווציה שלה ובפרקטיקה שלה, ולעיתים קרובות אף משלבת עבודה משפטית עם פעילות ציבורית, קהילתית או חינוכית. עוסקים בה עורכי-דין ועורכות-דין מהמגזרים הפרטי, האזרחי והציבורי, אשר משתמשים במסגרתה באסטרטגיות משפטיות הכוללות עבודת סגור לצד ייעוץ משפטי והגשת תביעות או עתירות לבית-משפט. כאמור, עריכת-דין מסוג זה יכולה להיעשות הן במגזר הפרטי, הן בארגוני זכויות אדם והן מתוך המגזר הציבורי. עורכי-דין ועורכות-דין למטרות ציבוריות מייצגים אנשים, קבוצות או אינטרסים אשר סבלו מהעדר ייצוג או מתת-ייצוג בהליכים משפטיים או פוליטיים, והם שואפים למטרות חברתיות נעלות – יצירת חברה צודקת או שוויונית יותר.¹

1 על עריכת-דין ציבורית באופן כללי ראו את ארבעת הכרכים בעריכת Stuart ו־ Austin Sarat CAUSE LAWYERING: POLITICAL COMMITMENTS AND : (Sarat & Scheingold (להלן: Scheingold PROFESSIONAL RESPONSIBILITIES (Austin Sarat & Stuart Scheingold eds., 1998); CAUSE LAWYERING AND THE STATE IN A GLOBAL ERA (Austin Sarat & Stuart Scheingold eds.,

במחקר זה ביקשנו אפוא לפנות מראש לעורכי-דין שמשתייכים לקטגוריה זו, ואשר משלבים פעילות חברתית/פוליטית, קהילתית וחינוכית עם עשייה משפטית. במסגרת זו ביקשנו לבחון את מקומה של הזהות המזרחית – התודעה המזרחית, הפרקטיקה המזרחית, החוויה המזרחית – אצל עורכי-דין אלו בהקשר של הדיון הער על מזרחים והשיח הליברלי או שיח זכויות האדם בישראל. החיבור לשיח הליברלי מתקיים מעצם העובדה שהעיסוק בעריכת-דין מחייב התמודדות עם המאפיינים הליברליים של משפט המדינה, וזו הזירה שבה על עורכי-דין להתחקות אחר עולם המשמעות (המזרחי) שלהם. מכאן שהממשק בין עריכת-דין מזרחית לבין עיסוק במשפט מעניק הזדמנות להציב פרקטיקה זו אל מול השיח התיאורטי על מזרחיות וליברליזם, ולבחון עד כמה הוא רלוונטי לעיסוק היומיומי של עורכי-דין ועורכות-דין אלו. במילים אחרות, זהו ניסיון לבחון את יחסי-הגומלין בין זהותם של עורכי-הדין המזוהים בעיני עצמם ובעיני אחרים כעורכי-דין מזרחים לבין בחירתם לעסוק בעריכת-דין למטרות ציבוריות. לצורך המחקר נערכו ראיונות עם שלושה-עשר עורכי-דין ועורכות-דין שעובדים במגזרים האזרחי, הציבורי והפרטי, ואשר מזוהים כאמור בעיני עצמם ובעיני אחרים כעורכי-דין מזרחים. כולם התבקשו להתייחס הן לפן האישי בהקשר המזרחי והן לפן המקצועי, וממצאי המחקר מלמדים על משמעות מורכבת של מזרחיות לגביהם בהקשר המקצועי. זו מתבטאת בשילוב של מזרחיות כ"עמדה" או "מתודולוגיה" בעלות מאפיינים אוניוורסליים (נקודת-מבט מעמדית וביקורתית) בד בבד עם שימורה של מזרחיות מובחנת כעולם תוכן – כנורמטיביות – וכנטועה בחוויה האישית המייחדת מזרחים בישראל.

בפרק הראשון נציב את המסגרות התיאורטיות ומסגרות השיח הרלוונטיות למחקר – קרי, עריכת-דין חברתית וזהות אישית-מקצועית – ונסקור את הדיון העכשווי בנושא זהות מזרחית וליברליזם. בפרק השני נתאר את המתודולוגיה שבה נעשה המחקר ואת הפרופיל של עורכי-הדין שרואיינו במסגרתו, ובפרק השלישי נציג את הממצאים המרכזיים שעלו בו. בפרק הרביעי ננתח את המוטיבים המרכזיים שנמצאו בממצאים, ובפרק האחרון נציב את הניתוח על רקע הדיון בנושא מזרחים וליברליזם בישראל.

2001); THE WORLDS CAUSE LAWYERS MAKE: STRUCTURE AND AGENCY IN LEGAL PRACTICE (Austin Sarat & Stuart A. Scheingold eds., 2005); CAUSE LAWYERS AND SOCIAL MOVEMENTS (Austin Sarat & Stuart A. Scheingold eds., 2006). ראו גם Thomas M. Hilbink, *You Know the Type...: Categories of Cause Lawyering*, 29 L. & SOC. INQUIRY 657 (2004). הכתיבה בעברית על עורכי-דין ציבוריים חברתיים החלה מעט מאוחר יותר, ראו, למשל, נטע זיו "עריכת-דין למען מטרה ציבורית – מיהו הציבור? מהי המטרה? דילמות אתיות בייצוג משפטי של קבוצות-מיעוט בישראל" **משפט וממשל** 129 (2001); נטע זיו "עריכת דין לשינוי חברתי בישראל: מבט לעתיד לאחר שני עשורי פעילות" **מעשי משפט** א 19 (2008); יובל אלבשן "דילמות ייצוג אוכלוסיות מודרות בדרך לתיקון חברתי" **מעשי משפט** א 153 (2008); מיכל אהרוני וגליה פיט "ממאבקי זכויות להעצמה כלכלית – סיוע משפטי לפיתוח קהילתי-כלכלי כתפיסה חדשה של עריכת דין חברתית" **העצמה במשפט** 545 (מימי אייזנשטדט וגיא מונדלק עורכים 2008).

א. מסגרת תיאורטית

1. מזרחיות, משפט ועריכת-דין ציבורית

הגישה המסורתית למקצוע עריכת-הדין (כמו-גם לרעיון ההתמקצעות כולו) ביקשה "למחוק" את הממדים הזהותיים-האישיים מהפעולה המקצועית. המקצוען, כך נטען, הוא זה אשר מצליח להשתחרר מהמאפיינים הפרטיקולריים המרכיבים את אישיותו הייחודית באמצעות תהליך חברות מתמשך. תהליך זה מאפשר לו לבצע את הפעולה המקצועית ללא קשר למגדר שלו, לדתו, לנטייתו המינית או להשתייכותו הלאומית או האתנית. כך מגדיר זאת סנפורד לווינסון:

A "professional" goes through a social process, including training in law school, medical school, or a military academy, designed... in some way to "bleach out" or make otherwise irrelevant what might be seen as central aspects of one's self-identity.²

כחלק מגישה זו התפתח המושג "מוסר של תפקיד מקצועי" (professional role morality), הנבדל מ"מוסר אישי" (personal morality). ממני שמשתייך למקצוע אנו מצפים לנקוט עמדה מוסרית ואתיקה המנותקת לא רק מעמדה מוסרית אוניוורסלית, אלא גם מזו המבוססת על השתייכות לקבוצה זהות כזו או אחרת.³

הביקורת נגד התפיסה הניטרלית הגיעה לשיאה בשנות התשעים של המאה הקודמת, בד בבד עם עלייתה של פוליטיקת הזהויות כתיאוריה ואסטרטגיה לשינוי חברתי. לפי גישה זו, אנשים המשתייכים לקבוצה מובחנת על בסיס דת, גזע, אתניות או מעמד מפתחים הזהויות עם בני הקבוצה באופן חזק יותר מאשר עם בני קבוצה אחרת, ורכיב זה מהווה מרכיב משמעותי בזהותם.⁴ כחלק מהדיון במקומה של פוליטיקת הזהויות בקידום צדק חברתי ובהשפעתה על

2 Sanford Levinson, *Identifying the Jewish Lawyer: Reflections on the Construction of Professional Identity*, 14 CARDOZO L. REV. 1577, 1601 (1993). גישה זו מכונה "פרופסיונליות מולבנת" (bleached out professionalism). ב"הלבנה" הכוונה לתהליך אשר מבטל או מוחק גווים או צבעים שונים, והופך את אנשי-המקצוע לבעלי צבע אחיד.

3 "It may be that the wisest course is to make each lawyer's conscience his ultimate guide. It should be recognized, however, that this view is wholly inconsistent with the notion of professional ethics, which, by definition, supersede personal ethics". Monroe H. Freedman, *Professional Responsibility of the Criminal Defense Lawyer: The Three Hardest Questions*, 64 MICH. L. REV. 1469, 1482 n. 25 (1966).

4 Frances Fox Piven, *Globalizing Capitalism and the Rise of Identity Politics*, in WHY NOT CAPITALISM 102 (Leo Panitch ed., 1995), available at <https://bit.ly/3JrNns6>; NANCY FRASER, SOCIAL JUSTICE IN THE AGE OF IDENTITY POLITICS: REDISTRIBUTION, RECOGNITION, PARTICIPATION (1998).

היווצרות תנועות חברתיות חדשות,⁵ התפתחה גם כתיבה על משמעותה של זהות קבוצתית והשלכותיה על המשפט ועל אופן ההענקה של שירות משפטי על-ידי עורכי-דין. מטבע הדברים עסקה כתיבה זו בעיקר בעריכת-דין ציבורית (המכונה לעיתים public interest lawyering או cause lawyering או progressive lawyering). זאת, מכיוון שמדובר בעורכות-דין ובעורכי-דין הוותקים באופן יזום ומודע את כישוריהם המקצועיים לקידום מטרות ציבוריות, ומטרות אלו כוללות לעיתים קרובות את קידומן של אותן קבוצות שלגביהן מתנהל שיח הזהירות: נשים, מיעוטים לאומיים, אתניים ודתיים, להט"בים ואנשים עם מוגבלות. כפי שהוסבר, עריכת-דין כזו יכולה להיעשות במסגרות פרטיות, אזרחיות וציבוריות. הדיון במשמעות הזהות הקבוצתית בעבודתם של עורכי-דין ציבוריים נגע במגוון קבוצות ובמכלול נושאים. ויליאם סיימון טען כי ככלל, כאשר מדובר בעריכת-דין לשינוי חברתי וכאשר עורך-הדין מחזיק בעמדה אידיאולוגית, קיימת הצדקה שהוא יפעל לקדמה גם במסגרת יחסי עורך-דין-לקוח, אף תוך העדפתה על עמדת הלקוח.⁶ עמדה זו שנויה במחלוקת, אך לא נוכל להרחיב לגביה במאמר זה. הנקודה החשובה לענייננו היא שמדובר בגישה הדוחה את רעיון הניתוק בין מאפייניו האישיים של עורך-הדין לבין מאפייני השירות המשפטי שהוא מעניק, ובכלל זה החלטותיו בנוגע לבחירת הלקוח, לבחירת הנושא ולדרך הייצוג. היא מאפשרת לייצר חיבור בין ההשתייכות הקבוצתית של עורכי-דין לבין עבודתם המקצועית, ומעניקה מקום לגיטימי לתפיסת-העולם של עורכי-דין, הנגזרת גם מממדים שונים בזהותם ובהשתייכותם הקבוצתית.⁷

ברוח זו התפתחה כתיבה ענפה המנתחת את הקשר בין ההשתייכות הקבוצתית של עורכת-הדין לבין דרך הענקת השירות המשפטי, ובכלל זה נקיטת אסטרטגיות לשינוי חברתי. כתיבה זו, שעיקרה בארצות-הברית, בחנה את אופי הפעילות של עורכות-דין בעלות תודעה פמיניסטית,⁸ של עורכי-דין מהקהילה הלהט"בית⁹ ושל עורכי-דין שחורים,¹⁰ יהודים,¹¹

-
- 5 על הדיון בדבר שינוי חברתי ותנועות חברתיות בעידן פוליטיקה הזהויות ראו, למשל, E. Christi, Cunningham, *The Rise of Identity Politics I: The Myth of the Protected Class in Title VII Disparate Treatment Cases*, 33 CONN. L. REV. 441 (1998); Joel F. Handler, *Postmodernism, Protest, and the New Social Movements*, 26 L. & SOC'Y REV. 697 (1992).
- 6 William H. Simon, *The Dark Secret of Progressive Lawyering: A Comment on Poverty Law Scholarship in the Post-Modern, Post-Reagan Era*, 48 U. MIAMI L. REV. 1099 (1994).
- 7 ראו, למשל, David B. Wilkins, *Race, Ethics, and the First Amendment: Should a Black Lawyer Represent the Ku Klux Klan?*, 63 GEO. WASH. L. REV. 1030 (1995).
- 8 Carrie Menkel-Meadow, *Excluded Voices: New Voices in the Legal Profession Making New Voices in the Law*, 42 U. MIAMI L. REV. 29 (1987).
- 9 Nancy D. Polikoff, *Am I My Client?: The Role Confusion of a Lawyer Activist*, 31 HARV. C.R.-C.L. L. REV. 443 (1996); William B. Rubenstein, *Divided We Litigate: Addressing Disputes Among Group Members and Lawyers in Civil Rights Campaigns*, 106 YALE L.J. 1623 (1997).
- 10 David B. Wilkins & G. Mitu Gulati, *Why Are There So Few Black Lawyers in Corporate Law Firms? An Institutional Analysis*, 84 CAL. L. REV. 493 (1996); Derrick A. Bell, Jr., *Serving Two Masters: Integration Ideals and Client Interests in School Desegregation Litigation*, 85 YALE L.J. 470 (1976).

היספנים (לטינו)¹² ו-Native Americans¹³ כאשר פעלו כעורכי-דין למטרה ציבורית. כל זאת לצד משפטנים שכתבו על עריכת-דין ועוני ועל עריכת-דין קהילתית. מעניין שבארצות-הברית, ברוב-רובם של המקרים, הכתיבה בנושא עריכת-דין ועוני (poverty lawyering) נעשתה על-ידי עורכי-דין ממעמד גבוה ומקבוצות פריווילגיות, תוך מודעות לפערים בינם לבין לקוחותיהם העניים.¹⁴

בין הנושאים שנדונו בהקשר זה נמצא את העניינים הבאים: מתח בין מקצוענות אובייקטיבית לבין הזדהות עם מאבקה של הלקוחה, בפרט כאשר עורכת-הדין מזוהה עם קבוצת הזהות של לקוחותיה; דילמות בייצוג של קבוצות זהות שיש בקרבן מחלוקת; התמודדות עם פערי כוח בין עורכי-דין לבין לקוחותיהם; התאמת טיעון משפטי במקרה מסוים לאסטרטגיה רחבה יותר של שינוי חברתי; חשש שהמשפט הוא אמצעי שמרני המשעתק יחסי כוח; חיפוש אחר אסטרטגיות שינוי חלופיות (למשל, עריכת-דין קהילתית/רדיקלית) ועוד.¹⁵ גם בישראל התפתחה כתיבה הבוחנת את הזיקה בין השתייכותה של עורכת-הדין לקבוצת זהות לבין מאפייני העשייה המשפטית שלה.¹⁶ מדובר במשפטנים ומשפטניות המשתייכים לקבוצת זהות מובחנת ומזוהים עימה, אשר ביקשו לברר מתוך עמדה זו את העיסוק במשפט ואת דפוסי הפרקטיקה של עריכת-הדין לקידומה של אותה קבוצה. להלן כמה דוגמאות אשר משקפות, גם אם אינן ממצות, את הלך הכתיבה לגבי עורכי-דין המשתייכים לקבוצה ומייצגים בעניינה.¹⁷ חסן ג'בארין תיאר את התפתחותה של עריכת-דין "על-לאומית" (transnational)

11 Levinson, לעיל ה"ש 2; Russell G. Pearce, *The Jewish Lawyer's Question*, 27 TEX. TECH. L. REV. 1259 (1996).

12 Margaret E. Montoya, *Mascaras, Trenzas, y Greñas: Un/masking the Self While Un/braiding Latina Stories and Legal Discourse*, 17 HARV. WOMEN'S L.J. 185 (1994).

13 Mark A. Michaels, *Indigenous Ethics and Alien Laws: Native Traditions and the United States Legal System*, 66 FORDHAM L. REV. 1565 (1998).

14 Lucie E. White, *Subordination, Rhetorical Survival Skills, and Sunday Shoes: Notes on the Hearing of Mrs. G.*, 38 BUFF. L. REV. 1 (1990); Anthony V. Alfieri, *Reconstructing Poverty Law Practice: Learning Lessons of Client Narrative*, 100 YALE L.J. 2107 (1991); Peter Edelman, *Responding to the Wake-Up Call: A New Agenda for Poverty Lawyers*, 24 NYU REV. L. & SOC. CHANGE 547 (1998); Matthew Diller, *Lawyering for Poor Communities in the Twenty-First Century*, 25 FORDHAM URB. L.J. 673 (1998).

15 לדוגמאות לדילמות אתיות ואסטרטגיות בעריכת-דין ציבורית ראו Sarat & Scheingold, לעיל ה"ש 1.

16 ראו באופן כללי הדר דנציג-רוזנברג ויפעת פרדר "האחרת שבתוכנו: על עריכת-דין חברתית רגישת-תרבות" **מעשי משפט** ג 45 (2010).

17 תמונה מעניינת של עריכת-דין המעוררת דילמות של ייצוג לגבי קבוצות זהות שונות ניתן למצוא בכרך י של כתב-העת **מעשי משפט** (2019), שהוקדש למעשיות משפט ולתיאור המהלכים מאחורי הקלעים של התדיינויות בעלות אופי תקדימי בישראל. בין היתר נכללו בכרך זה מאמרים העוסקים במאבקים משפטיים של קבוצות זהות וקבוצות מיעוט. להלן רשימה חלקית: זכויות להט"ב (אייל גרוס) "הסיפור של דנילוביץ: 'תנו לדייל להתרומם אל-על'" (13); שוויון בין נשים לגברים בצבא (נטע זיו) "הסיפור של אליס מילר: 'אישה תעלה למטוס עם סל-קל?'" (61); שוויון בין נשים לגברים בשכר (אריאן רנן-ברזילי וורדית אבידן) "הסיפור של גורן: במאמץ משולב" (83); דילמות ואסטרטגיות בייצוג מבקשי מקלט (ענת בן-דוד ואפרת בן-זאב) "הסיפור של החוק למניעת הסתננות: הילכו שניים יחדיו? עורכי דין ומבקשי מקלט במאבק על חירות" (221).

lawyering) הנעשית על-ידי עורכי-דין פלסטינים בישראל בתחום זכויות האדם, ויוסף ג'בארין ניתח את הדילמות שעורכי-דין פלסטינים ניצבים בפניהן בעת התדיינות בתחום השוויון של אזרחי ישראל הערבים.¹⁸ בתחום זכויותיה של קהילת הלהט"ב בחנו משפטנים מתוך הקהילה את הדילמות בייצוג הקבוצה בנושאים שנויים במחלוקת, והתלבטו לגבי אסטרטגיות משפטיות אפקטיביות.¹⁹ בתחום המוגבלות נבחנו המאפיינים המיוחדים של ייצוג אנשים עם מוגבלות על הרצף האוטיסטי.²⁰ כמו-כן תוארה המשמעות של פעילות משפטית על-ידי עורכת-דין מהמגזר החרדי,²¹ וקימת כתיבה לא-מעטה על ייצוג של אוכלוסיות מוחלשות באופן כללי ושל לקוחות החיים בעוני בפרט.²²

באשר למזרחיות ומשפט, הכוללת גם את סוגיית הייצוג על-ידי עורכי-דין מזרחים בנושאים הנוגעים בקבוצה זו, הכתיבה בישראל בנושא זה הובלה על-ידי יפעת ביטון, אשר בשורה של מאמרים הציגה את המורכבות בממשק זה. ביטון תיארה את המנגנונים שבאמצעותם המשפט מתעלם מהזהות המזרחית, ואף מעלים אותה, ואת הקשיים של עורכות-דין בהנחת הזהות המזרחית במשפט.²³ בד בבד היא הדגימה כיצד ניתן, בנסיבות מסוימות, לתקן הפליה נגד מזרחים באמצעות שימוש במערכת המשפט.²⁴ בכתיבתה המוקדמת זיהתה ביטון את המתח

- 18 חסן ג'בארין ["עלייתה של עריכת דין על-לאומית לזכויות האדם" מעשי משפט א 137 \(2008\)](#); חסן ג'בארין ["עריכת דין על-לאומית, התנגדות משפטית ולגיטימיות: סוגיות פלסטיניות בפני בג"ץ" האם המשפט חשוב? 495 \(דפנה הקר ונטע זיו עורכות 2010\)](#); Yousef T. Jabareen, *Law, Minority, and Transformation: A Critique and Rethinking of Civil Rights Doctrines*, 46 SANTA CLARA L. REV. 513 (2006). ראו גם נני בלס ["איפה הקול שלי? מסע פמיניסטי בקהילה הדרוזית בדרך לעריכת-דין אחרת" מעשי משפט ב 105 \(2009\)](#), על השתתפותן של סטודנטיות יהודיות וערביות בתוכנית קלינית משפטית; וכן רביע אגבריה ["סטודנטים ערבים-פלסטינים בפקולטת ישראליות למשפטים: קריאה ביקורתית של החינוך המשפטי בישראל" מעשי משפט ט \(1\) 219 \(2017\)](#).
- 19 דן יקיר ויונתן ברמן ["נישואין בין בני אותו המין: האומנם הכרחי? האומנם רצוי?" מעשי משפט א 169 \(2008\)](#); חגי קלעי ["ביחד אנחנו חזקות? על אחדות ופילוג בעשייה הפוליטית של קהילת הלהט"ב – רקע, תמונת מצב וצעדים להמשך" מעשי משפט ט \(2\) 95 \(2018\)](#).
- 20 רוני רוטלר ורוגן גיל ["על הספקטרום ומעבר לו: ייצוג אנשים אוטיסטים – שונות, יכולות, זכויות, ומה שביניהן" מעשי משפט ג 83 \(2010\)](#).
- 21 חיה גרשוני ורבקה לרנר ["גלימה צנועה" – החינוך המשפטי החרדי בהיבט מגדרי" מעשי משפט ט \(1\) 211 \(2017\)](#).
- 22 ראו, למשל, אלבשן, לעיל ה"ש 1; מיכל תג'ר ["והיה אחד רעב ביותר": דיון במשפט, בעוני ובעריכת-דין קהילתית" מעשי משפט ב 151 \(2009\)](#); טלי קסלסי-גולדשטיין ["תיקי עוני – התמודדות הסניגוריה הציבורית עם עברות שבוצעו על רקע מצוקה כלכלית" מעשי משפט ח 113 \(2016\)](#); ורדית דמרי מדר ["לקרוא את פריה בקליניקה" מעשי משפט ט \(1\) 79 \(2017\)](#).
- 23 יפעת ביטון ["מזרחים במשפט: ה'אין' כ'יש" משפטים מא 455 \(2011\)](#); יפעת ביטון ["על טיבה וטובה של הפליה: המזרחים בישראל בין הגלוי לנסתר" מעשי משפט ד 75 \(2011\)](#) (להלן: ביטון ["על טיבה וטובה של הפליה"](#)); 45 ISR. L. REV. (?), *Finally, Our Own Brown!* Yifat Bitton, 267 (2012); יפעת ביטון ["שוויון פרחי כשוויון לפרחות: מרחב המחיה של פרחא אמוזג" "המשפט" ברשת: זכויות אדם – מבוקי הארות פסיקה 13, 13 \(2013\)](#); יפעת ביטון ["על שלושה דברים העולם \(הליברלי\) עומד, והשוויון צולע" עבודה, חברה ומשפט טו 55 \(2018\)](#) (להלן: ביטון ["על שלושה דברים"](#)).
- 24 ביטון ["על שלושה דברים", שם.](#)

האינהרנטי הטמון בשימוש בכלי המשפטי – המבוסס על תפיסה ליברלית אינדיווידואליסטית – לקידום שוויון קבוצתי.²⁵ כפי שיתואר להלן, מתח זה היווה מוקד לדיון בנושא מזרחיות ומשפט בעשור לאחר-מכן.²⁶

בהקשר אחר ניתחה מימון בלאו את אחת הפרשות המכוננות בקרב האוכלוסייה המזרחית בישראל – פרשת הגזות – תוך שהיא בוחנת את תפקידו של המשפט בהכרה באירוע וביצירת מנגנוני פיצוי לנפגעי הטיפול בגזות.²⁷ קארין כרמית יפת ניתחה מנקודת-מבט מזרחית ביקורתית את ביטולו של "הסעיף הסוציאלי" בחוק העוסק בהפסקות היריון.²⁸ החוויות של עריכת-דין מזרחית תוארו בגוף ראשון ובאופן עוצמתי על-ידי קלריס חרבון.²⁹ חרבון הציפה את הדילמות שלה כעורכת-דין מזרחית במהלך ייצוג אישה מזרחית תוך יצירת זיהוי ואף הזדהות עם הלקוחה. במאמר מאוחר יותר הרחיבה חרבון את מימד הזהות אל מעבר לייצוג מזרחים, בתארה ייצוג של לקוחות (בעיקר נשים) מקבוצות מיעוט (מזרחיות ופלסטיניות) המפרות את החוק מחמת מצוקה, וקשרה בין זהות לבין מוחלשות חברתית וכלכלית.³⁰

אנו רואים אפוא כי זה שני עשורים ביקרו ובחנו משפטנים מזרחים (אך לא רק הם, שכן גם משפטנים אחרים בחנו את הממשק בין מזרחיות למשפט³¹) את תפקידו של המשפט הן בשימור נחיתותה של האוכלוסייה המזרחית והן בשיפור מצבה. להבדיל מכתובה ביקורתית לגבי קבוצות זהות אחרות (נשים, מיעוטים), מיצוב המחקר בנושא מזרחיות ומשפט היה צריך

25 Yifat Bitton, *The Limits of Equality and the Virtues of Discrimination*, 2006 MICH. ST. L. REV. 593. לדיון נוסף ראו Yifat Bitton & Ella Glass, *A Woman of Valor Goes to Court: Tort Law as an Instrument of Social Change Under Multiculturalism*, 31 ISR. STUD. REV. 107 (2016).

26 ליהי יונה ["מעבר ל'מעבר לגן ולג'ונגל': על עלייתו של שיח ההבדל בתיאוריה המזרחית"](#) **מעשי משפט** יא 77 (2020).

27 עינבל מימון-בלאו ["זהות אבודה: בין משפט לחברה בקבוצת נפגעי הטיפול בגזות"](#) **מעשי משפט** ה 59 (2013).

28 קארין כרמית יפת ["מזרחיות, מגדר ומשפט: על אזרחות אימהית ואימהות מזרחית בדין ההפלי\(י\)ה" עיוני משפט](#) מא 689 (2019).

29 קלריס חרבון ["השתכנות מתקנת – סיפורן של נשים המתקנות עוול היסטורי"](#) **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם** 413 (דפנה ברק-ארוז ואח' עורכות 2007).

30 Claris Harbon, *Coloring the Closets of Transparency: The Endless Struggles of One Feminist Mizrahi Lawyer*, in RECLAIMING JUDAISM FROM ZIONISM: STORIES OF PERSONAL TRANSFORMATION 61 (Caroline L. Karcher ed., 2019).

31 ראו, למשל, אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדר ["על עוצמה ואדמה – משטר המקרקעין הישראלי"](#) **תיאוריה וביקורת** 16, 67 (2000) (המאמר עוסק בהשלכותיו של משטר המקרקעין בעיקר על ערבים אך בעקיפין גם על מזרחים); יששכר (איסי) רוזן-צבי ["מקום הצדק: משפט השלטון המקומי ואי-צדק חברתי"](#) **עיוני משפט** כח 417 (2004); נטע זיו ["בין שכירות לבעלות: חוק הדיור הציבורי והעברת הון בין-דורית בפרספקטיבה היסטורית"](#) **משפט וממשל** ט 411 (2006) (להלן: זיו "בין שכירות לבעלות"); נטע זיו וענת רודניצקי ["דירת הרש' – הדיור הממשיך מול זכאי הדיור הציבורי: קריאה ביקורתית של פסיקת בתי המשפט בנושא הדיור הציבורי"](#) **ביטחון סוציאלי** 94, 99 (2014); נטע זיו ["דור הולך ונעלם או דיור \(ציבורי\) הולך ונעלם: בעקבות ע"ס 5017/12 פריחה אמלג נ' עמידר, החברה הלאומית לשיכון בישראל בע"מ"](#) **"המשפט" ברשת: זכויות אדם – מבוקי הארות פסיקה** 4, 13 (2013).

להתגבר על חסם ייחודי: עצם קיומן של קטגוריות הזרות האחרות לא היה נתון במחלוקת, והדיון התמקד בדרכים שבהן המשפט מטפל באותן קבוצות, ואילו בהקשר המזרחי נדרש ראשית לעבור את שלב ההכרה בקיומה של הקטגוריה ו"זיהויה" כקבוצה מובחנת לצורך בחינת שוויון והפליה. כך מתארת זאת ביטון:

על אף שהפליה ממושכת ובעלת תוצאות קשות הופעלה ועודנה מופעלת נגד מזרחים, היא מעולם לא עוגנה בדבר חקיקה רשמי וכמעט שאין לה עקבות במה שניתן להגדירו, באופן גס, כמסגרת ה"דה-יורה" של מדינת ישראל... נוסף על כך, מזרחים נתפסים כאוכלוסייה "דומה" לאוכלוסייה ההגמונית אשכנזית, ולו במובן זה שה"אחר" האולטימטיבי בתרבות הישראלית הוא האדם הערבי. במובנים רבים, כלואים המזרחים בפרדיגמה "יהודים-ערבים" המסמנת את הדומים (יהודים) והשונים (ערבים) בישראל... ממד חשוב זה נשל הסכסוך הלאומי הופך את ניסיונם של המזרחים להשתחרר מכבלי הפרדיגמה ולמצוא קול ייחודי שדרכו יסופר סיפור דיכויים, לניסיון לערער את חוסנו של הצד היהודי במאזן האימה שיוצר "פרדיגמת המלחמה".³²

על-אף האתגר של ההכרה במזרחיות כקטגוריה משפטית לצורך בחינת הפליה, נראה שבזירות שיח אחרות – הציבורית, האקדמית והתרבותית – כבר לא יכול להיות ספק בקיומה של "מזרחיות" כקבוצה מובחנת בהקשר הפוליטי-החברתי-הכלכלי וכן כמושא לתיאורטיזציה ולהמשגה עיונית.³³ אחד הצירים המרכזיים בדיון זה הוא מזרחיות והשיח הליברלי. נסקור בקצרה מסגרת דיון זו, אשר תסייע בניתוח של עריכת-דין מזרחית ציבורית.

32 ביטון "על טיבה וטובה של הפליה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 85.
 33 ראו, למשל, יאלי השש "בין נצרות ואסלאם: המפנה התיאולוגי בשיח המזרחי בתיאוריה וביקורת" תיאוריה וביקורת 50, 41 (2018); נסים ליאון "המסורתיות המזרחית במבט פוסט-אורתודוקסי – מדתיות שבורה לחילוניות שנקטעה?" פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח 122–123, 89 (2010); אליעזר באומגרטן "בין מרוקו לאומן – זהויות עדתיות בחסידויות ברוסלב" פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח 131, 147 (2012) (על מקומה של הדת בזהות המזרחית בישראל); גל לוי "פוליטיקה מזרחית ושאלת הדת: הערכה מחדש של מודל האזרחות המרוכה" המרחב הציבורי 13, 197 (2017–2018); SMADAR LAVIE, WRAPPED IN THE; FLAG OF ISRAEL: MIZRAHI SINGLE MOTHERS AND BUREAUCRATIC TORTURE (rev. ed. 2018); מתן אהרוני "קולנוע קהילתי מזרחי ישראלי" פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח 120, 129 (2009); מתי שמואלוף "הרהורים על מוסיקה מזרחית" תו+ : מוסיקה, אמנויות, חברה 7, 44 (2006); יוחאי אופנהיימר "עוד חוזר הניגון בעורקיכם – מוזיקה וזהות יהודית-ערבית" פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח 125–127, 377 (2010); גלית סעדה-אופיר "בין ישראליות ל'מזרחיות': הכלאות מוסיקליות מן העיר שדרות" סוציולוגיה ישראלית ג 253 (2001). כן ראו כתבות במדיה על פוליטיקה מזרחית, כגון: תום מהגר "אז למה מזרחים מצביעים לימין ואשכנזים לשמאל?" העוקץ (22.1.2015); bit.ly/3aUKXUe; סדרת הכתבות של ד"ר אבישי בן חיים על-אודות "ישראל השנייה" בערוץ 12 (2019) 13news.co.il/tags/second-israel/.

2. מזרחיות והשיח הליברלי

מאמרו של ניסים מזרחי "מעבר לגן ולג'ונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות-האדם בישראל",³⁴ שפורסם בשנת 2011, הציב מסגרת תיאורטית לדיון במזרחים בישראל, אשר נהפכה לנקודת-התייחסות לכתיבה ענפה בנושא.³⁵

המאמר עסק במתח שבין השיח הליברלי או שיח זכויות האדם, המאפיין "מחנה" אחד בישראל (אליטה אשכנזית ברובה אשר מזוהה עם המחנה הליברלי ופעילה בהגנה על זכויות אדם), לבין "מחנה" אחר (מזרחים), שעולם המשמעות שלו שונה. לפי תיאוריה זו (ואנו חוטאות בפשטנות-מה בתיאור זה, אך לעניין מאמר זה הדבר יספק), השיח הליברלי, המזוהה עם האליטה האשכנזית, מבוסס על היגיון אוניוורסלי, פרטני, הרואה את כל בני-האדם באשר הם – בלא קשר להשתייכותם הלאומית, התרבותית, המעמדית, המגדרית וכיוצא באלה – כנשאים של זכויות אדם וכבעלים של כבוד אנושי (human dignity). שיח זה אינו מכיר אפוא בהעדפה פרטיקולרית של הקבוצה היהודית על קבוצות אחרות. גישה זו רואה בהשתייכות קבוצתית הבניה, ולא עניין מהותני, ודוחה את העמדה שלפיה לקבוצה היהודית (וכן לכל קבוצה אחרת) יש תכונות אינהרנטיות מעצם זהותה האתנית-הלאומית. משכך, לפי תפיסה זו, הערכים אזרחי ישראל, הפלסטינים ומבקשי המקלט בישראל הם בעלי זכויות שוות ליהודים החיים בה, ועקרון השוויון אמור להסדיר את מעמדם.

לעומת זאת, עולם המשמעות המזרחי מעמיד בראש סולם הערכים את ההשתייכות לקהילה. גישה זו מעניקה מקום מרכזי להשתייכות לקבוצות לאומיות ודתיות מובחנות, שהגבולות ביניהן ברורים ויציבים. השתייכות זו מכוננת זהות, מייצרת יחסים חברתיים בין חברי הקבוצה, ומגדירה את היחס למי שאינו משתייך לקבוצה. לפי תיאוריה זו, הזהות המזרחית היא בעלת מאפיינים מהותניים, ביניהם טיפוח מסורת יהודית ודתית, שמירה על ערכי משפחה וקשרים משפחתיים, נאמנות לאומה היהודית, ומתן משקל לכבוד מסוג honor. זאת, כאמור, להבדיל מהשיח הליברלי, אשר דוחה תכונות קבוצתיות מהותניות כאלה ומעוגן בראייה אזרחית אוניוורסלית.³⁶ שיח זה, הדוחה את רעיון האוניוורסליות הכללי, מתיישב עם גישות רבות-תרבותיות ועם "שיח הבדל" סלקטיבי במתן משקל ומקום לעצם ההשתייכות לקבוצת הזהות. הוא אף מעניק עדיפות לקבוצת ההשתייכות היהודית על קבוצות אחרות בהקצאת משאבים וזכויות, וזאת מתוך עולם ערכים פרטיקולרי.

34 ניסים מזרחי "מעבר לגן ולג'ונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות-האדם בישראל" **מעשי משפט** ד 51 (2011).

35 לסקירת ההתייחסות הנרחבת למאמר זה ראו **יונה**, לעיל ה"ש 26, בעמ' 77–78. כן ראו גיליון 31(1) של כתב-העת ISRAEL STUDIES REVIEW, שהוקדש לתיאוריה שהציג מזרחי. כרך זה כולל רשימות של חוקרים מדיסציפלינות שונות, ביניהם שלמה פישר, מנחם מאוטנר, יפעת ביטון ומירב אלוש לברון.

36 בפברואר 2020 התראיין ניסים מזרחי למוסף עיתון **הארץ**, והציג את התזה האמורה ואת חיבורה המובהק לשסע הפוליטי בין ימין לשמאל בישראל. ראו קרולינה לנדסמן "בוחר הליכוד מפגרים? אתם רציניים? תבינו, הפתרון של השמאל הוא הבעיה" **הארץ** (26.12.2019). <https://bit.ly/3wmCMe8>

את מאמרו של מזרחי ניתן לקרוא באופן נורמטיבי, באופן דסקריפטיבי וכן כקריאה לפעולה. מבחינה נורמטיבית, מנחם מאוטנר, למשל, מציע להבין את "מעבר לגן ולג'ונגל" כאתגר המוצב בפני ליברלים ישראלים – בבחינת משימה אינטלקטואלית – למצוא דרך להכיל את הלאומיות היהודית ואת הדתיות היהודית במסגרת הליברליזם. זאת, באמצעות ניסוח מחדש הן של עיקרי הליברליזם והן של הלאומיות היהודית.³⁷ לדבריו, משימה זו יכולה להיעשות באמצעות טיפוח מורשת לאומית וחיזוק היצירה התרבותית היהודית על-ידי המדינה, וכן באימוץ ליברליזם של זכויות חברתיות פוזיטיביות – ליברליזם של שגשוג. ליברליזם זה יראה את הפרט לא כסובייקט המתעצב כיחידה אטומיסטית, אלא כמי שחי במערכות יחסים וקשרים קהילתיים ומשפחתיים. שינוי כזה עשוי, לדעת מאוטנר, להוביל לחיים ברווחה ובכבוד לכל האזרחים בישראל.

בהיבט הדסקריפטיבי, ליהי יונה מבקרת את תיאור המציאות המופיע ב"מעבר לגן ולג'ונגל". מאמרה מצביע על החולשות בתזה של מזרחי, ומעלה שלושה טיעונים מרכזיים: (1) הטיעון הראשון הוא אמפירי, ולפיו מזרחי נוקט הכללה רחבה ביחס לכל קבוצת המזרחים, תוך שהוא מייחס להם תכונות מובחנות ורואה בהם מקשה אחת, אך הכללה זו אינה עומדת במבחן המציאות. בתוך קבוצת המזרחים נמצא אנשי ימין ואנשי שמאל, מסורתיים וחילונים, ובתוך האוכלוסייה המזרחית קיימות גם קבוצות מיעוט הנאבקות על שוויון (למשל, נשים, להט"בים). לדברי יונה:

הניסיון להגדיר את המהות המזרחית כמהות אחידה שהיא מנת חלקם של כלל המזרחים (או – המזרחים המסורתיים / מזרחים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך) עלול לטשטש את ההבדלים הקיימים בתוך קבוצות אלו. ישנו חשש ש"עולם המשמעות" המזרחי ימחק את החוויות, את הנרטיבים ואת האינטרסים הייחודיים של נשים מזרחיות, להט"בים מזרחים וכל מי שמוצאים עצמם בעמדה נחותה מול גברים הטרנסקסואלים מזרחים, המחזיקים בכוח לא מבוטל להגדיר ולעצב את עולם המשמעות המזרחי. שנית, חשש זה מתחדד ביתר שאת מקום שבו עולם המשמעות המזרחי מוגדר ככזה המתנער מערכים של חירות ושוויון. הטענת עולם המשמעות המזרחי בהתנגדות עקרונית לשוויון עשויה למסגר דרישות לשוויון מתוך הקהילה ככאלו החותרות תחתיה, וכמופעים "בלתי אותנטיים" של מזרחיות.³⁸

(2) הטיעון השני, שהוא אמפירי ותיאורטי גם-יחד, מאתגר את עצם הדיכוטומיה – כפי שזו מובאת על-ידי מזרחי – בין אוניוורסליות וזכויות אדם, מצד אחד, לבין קיומה של זיקה אתנית מזרחית, מצד אחר. פעולת ה"הטענה" (loading) של זהות מזרחית ברכיבים "אותנטיים" של

37 ביקורתו של מאוטנר על הליברליזם הישראלי היוותה ציר מרכזי בהגותו. ראו, למשל, מנחם מאוטנר "פתח-דבר: ליברליזם בישראל – 'האדם הטוב', 'האזרח הרע' והשגשוג האישי והחברתי" עיוני משפט לו 7 (2013); מנחם מאוטנר הליברליזם בישראל – תולדותיו, בעיותיו, עתידותיו (2019).

38 יונה, לעיל ה"ש 26, בעמ' 95–96.

מסורתיות, קרבה לדת ותרבות הניזונה מתכנים של יוצרים מזרחים עלולה לעקר, לדברי יונה, את המהלך הביקורתי של השיח המזרחי. במקום שפרקסיס זה ישמש אמצעי חתרני לחשוף ולאתגר יחסי כוח בחברה הישראלית, ובכלל זה יחסי כוח שבמסגרתם ההגמוניה האשכנזית-החילונית-הליברלית דיכאה את האוכלוסייה המזרחית, הוא נהפך לפרויקט אחר: "עיגון מהותני של זהות מזרחית בערכים חיוביים".³⁹

גם מכיוון זה הדרישה היא לקיים ויכוח עם הליברליזם כפי שהוא, כלומר, להכיר בכוח שיש בו להביא לידי תיקון וקדמה אך לנסח באמצעותו תביעות שוויון מורכבות יותר, שאינן שוללות את הבסיס הערכי של חתירה לשוויון. זאת, לצד חשיפת נקודת-העיוורון וההטיות האתניות או הגזעניות שגופים או יחידים המזהים את עצמם כליברליים לוקים בהן.

(3) הטיעון השלישי מעלה חשש שבחסות טיפוח ערכים של סולידריות יהודית יינתן הכשר לעמדות גזעניות של עליונות יהודית או למצער תוצג גישה סלחנית כלפיהן. לדברי יונה, "הסולידריות המקומית שמתהווה מתוך עולם המשמעות שמזרחי מציג היא כזו השמורה ליהודים בלבד. במסגרתה, כל אקט של סולידריות שחוצה את המקומי לעבר סולידריות בסיסית עם האחר מקים סיכון להרס המדינה כולה".⁴⁰

תגובות אלו – ברמות הנורמטיבית, התיאורית והאופרטיבית – מבקשות להציע דרכים לא-דיכטומיות להבין ולנתח את "עולם המשמעות" המזרחי. הן יסייעו בהבנת הפרקטיקה של עורכי-דין חברתיים מזרחים, שאליה נפנה כעת.

ב. מהלך המחקר

קבוצת המחקר היא עורכי-דין ועורכות-דין ציבוריים-חברתיים המזהים את עצמם כמזרחים. עיקר המחקר כוון לעורכי-דין "צעירים", שגילם עד ארבעים, מתוך הנחה שאלה מהווים "דור שני" של עורכי-דין מזרחים, אשר התפתח מבחינה מקצועית ואישית בתקופה שבה השיח המזרחי כבר לא היה מוכחש ועלום; להפך – כפי שתואר לעיל, בתקופה זו הוא כבר התעשר והתמצב כאחד הנושאים החשובים בחברה ישראלית, תוך הכרה במשמעויותיו והשלכותיו הפוליטיות, התרבותיות והכלכליות. עורכי-הדין שאליהם כוון המחקר לא היו צריכים להסביר, להסתיר, להתנצל או להיאבק על עצם קיומה של קטגוריית מזרחית – בוודאי לא בפני עצמם, אך במידה רבה גם לא בפני קבוצות ההתייחסות שלהם. משכך ביקשנו להבין את המשמעות של מזרחיות מבחינתם בהקשר של עריכת-דין חברתית.

הקבוצה נבחרה על בסיס זיהוים של המרואיינים כעורכי-דין מזרחיים העוסקים בפעילות משפטית ציבורית – זיהוי שנגזר, ראשית לכל, מהיכרות אישית של החוקרות ולאחר-מכן מהמלצות ומשרשור מצד המרואיינים ("כדור שלג"). לא למותר לציין שהמרואיינים אינם

39 שם, בעמ' 96.

40 שם, בעמ' 98.

מייצגים את קבוצת עורכי-הדין המזרחים באופן כללי, ומלכתחילה נבחרו על בסיס פרמטרים מצומצמים, על-מנת להתעמק במאפייניה של קבוצה מובחנת זו.⁴¹

מבחינה מתודולוגית מדובר במחקר נרטיבי תחום. מדובר במחקר איכותני הבוחן את החוויה והנרטיב האישיים של אדם בתחום ספציפי – כאן, עולם העשייה המשפטית החברתית. השאלות המכוונות של המחקר אינן מוגבלות לתחום זה, אולם הן מכוונות אליו גם אם הן נוגעות בתחומי חיים נוספים. דרך הנרטיב ניתן להסיק לגבי החוויה הסובייקטיבית ולהבינה, והוא מהווה אמצעי ליצירת משמעות ולארגון אירועים ותחושות העולים מהסיפור של הפרט, המוכוון על-ידי שאלון מובנה למחצה.⁴²

קבוצת המרואיינים כללה תשע עורכות-דין וארבעה עורכי-דין. שניים מבין המרואיינים הגדירו את עצמם כלהט"בים/קוירים. רוב המרואיינים היו נשואים או בזוגיות, ושבעה מתוכם היו עם בן/בת-זוג ממוצא אשכנזי. כלל עורכי-הדין הזדהו כמחזיקים בדעות ליברליות ובעמדות שנועות משמאל ציוני עד לשמאל פוסט-ציוני או רדיקלי. רוב המרואיינים הגיעו ממעמד חברתי-כלכלי נמוך או בינוני-נמוך.

שני שלישים מהמרואיינים גדלו בעיירות-פיתוח או בערים פריפריאליות, ושליש גדלו במרכז או בירושלים. רובם המכריע של המרואיינים הם דור ראשון להשכלה גבוהה, והיו הראשונים במשפחתם הגרעינית שרכשו השכלה אקדמית. כפי שעלה בראיונות, לרוב היו אלה ההורים – חסרי ההשכלה הגבוהה, אשר לא היה לאל ידם לרכוש השכלה אקדמית לעצמם – שמימנו את הלימודים הגבוהים של ילדיהם, וזאת מתוך אמונה שהשכלה גבוהה תבטיח לילדיהם ניעות חברתית.

ביחס להשכלתם האקדמית, שבעה עורכי-דין למדו בפקולטה למשפטים באוניברסיטה, ושישה בפקולטה למשפטים במכללה פרטית. תשעה עורכי-דין השלימו לימודי תואר שני במשפטים (שישה מהם בתוכנית "תקנה" ללימודי תואר שני לזכויות אדם בקתדרה ע"ש אמיל זולא במכללה למנהל), ועורכת-דין אחת סיימה לאחרונה לימודי דוקטורט. מתוך קבוצת הנחקרים, חמישה עורכי-דין עובדים בארגוני חברה אזרחית או כמנחים קליניים בקליניקות משפטיות בפקולטות למשפטים; שני עורכי-דין מועסקים במגזר הציבורי – אחד כסגור ציבורי ואחת כתובעת בפרקליטות; שני עורכי-דין נוספים עובדים במגזר הפרטי, שניהם כעורכי-דין פליליים; שני מרואיינים מצויים במסלול אקדמי של מחקר והוראה; ושניים עזבו את המקצוע ואינם מוצאים עניין בפרקטיקה משפטית – האחד עזב לאחר כמעט עשור של עבודה כעורך-דין פלילי, והאחר עבר לעיסוקים אחרים הקשורים לפעילות חברתית לאחר סיום ההתמחות וקבלת תעודת ההסמכה. נוסף על התחום הפלילי, עורכי-הדין העובדים בקליניקות או בארגוני חברה אזרחית עוסקים בעיקר בנושאים הנוגעים בזכויות חברתיות וכלכליות (בסוגיות של עוני, חובות, זכויות עובדים, המוסד לביטוח לאומי, דיור ציבורי וכולי).

41 ראו, לשם השוואה, Neta Ziv, *Navigating the Judicial Terrain Under Israeli Occupation: Palestinian and Israeli Lawyers in the Military Courts*, 42 *FORDHAM INT'L L.J.* 729 (2018) גם שם. באופן דומה, התבסס המחקר על ראיונות עם קבוצה מובחנת של סגורים פלסטינים וישראלים המופיעים בבתי-הדין הצבאיים.

42 גבריאלה ספקטור-מרזל "המחקר הנרטיבי כפריגמט מחקר פרשנית" *שבילי מחקר* 17, 63 (2011).

במסגרת הראיונות התבקשו עורכי-הדין להתייחס לציר חייהם האישי מילדות ועד להווה, וכן לציר חייהם המקצועי, ובכלל זה לחוויה של לימודי המשפטים. מכיוון שהמסגרת התיאורטית של מחקר זה מניחה קיומה של זיקה בין החוויה האישית ותפיסת הזהות העצמית של עורכי-דין לבין עיסוקם המקצועי, היה חשוב לנו להבין גם את הרקע האישי והמשפחתי של המרואיינים, ולא רק את דרך עיסוקם, את הרציונל לבחירותיהם המקצועיות ואת התובנות הרפלקסיביות שלהם לגבי הקשר בין מזרחיות לבין עריכת-דין חברתית ציבורית. הראיונות נערכו ברובם בפגישה אישית, פרט לארבעה שנערכו באמצעים אלקטרוניים בגלל שהייה בחו"ל או קשיי תיאום. הוכן מראש שאלון אישי, חצי מובנה, שהותיר למרואייין מרחב שיחה פתוח על בסיס ציר רעיוני נתון. כל ריאיון ארך בין שעה לשעתיים. הראיונות תומללו במלואם, ונותחו באמצעות תוכנת Narralyzer.

ג. ממצאי המחקר

ממצאי המחקר יתוארו דרך סוגיות מרכזיות שעלו במהלך הראיונות, שדרכן נבקש להאיר את דמותו של עורך-הדין המזרחי לשינוי חברתי. נקודת המוצא היא שכלל עורכי-הדין המרואיינים הזדהו כמזרחים, ולא רק זהו כישראלים ממוצא מזרחי העוסקים בעריכת-דין לשינוי חברתי; הם אימצו ונושאים בגאון את הזיהוי כעורכי-דין מזרחים לשינוי חברתי. זוהי השקפה אידיאולוגית ביחס לזהותם הפרופסיונלית, ואחת מנקודות המוצא לבחירתם לעסוק בעריכת-דין לשינוי חברתי. בין במסגרת החוויות בפקולטה למשפטים ובין בפרקטיקה עצמה, יש קו מחבר בין הזהות המזרחית לזהות הפרופסיונלית, המשפיע באופן מהותי על התנהלותם המקצועית וזהותם כעורכי-דין. לצד זה נמצא הצטלבויות בין זהויות – מגדרית ופמיניסטית, קווירית, מעמדית, פריפריה מול מרכז, נראות מזרחית – אשר השפיעו על עיצוב זהותם האישית והמקצועית כאחת.

1. השיח המזרחי בבית

נוכחות השיח המזרחי בבית לא התקיימה בצורה אחידה, ויש להבחין בין כמה סוגי שיח. סוג אחד הוא שיח מזרחי ביקורתי, המצוי על הציר מזרחי-אשכנזי, שכלל דיבור פוליטי, הפנה אצבע מאשימה כלפי הממסד בגין הפליה, וראה בו אחראי למצבן של המשפחה, השכונה או הקהילה. כך תיאר זאת אחד המרואיינים: "ללבנים יותר קל, לאשכנזים יותר קל, המילה 'קיפוח' זו מילה שאני זוכר בתור ילד הרבה". במשפחות אחרות אומנם לא דיברו מפורשות על מזרחים-אשכנזים, אך תיארו תחושות הפליה והחלטות פוליטיות, כגון הצבעה לליכוד ותמיכה במפלגות ימין בגלל יחסה של מפא"י בהקשר של מרד ואדי סאליב או בגלל הצורך ב"פנקס אדום" כדי להתקבל לעבודה.

חלק מהמרואיינים שגדלו בפריפריה הגיאוגרפית תיארו בית שלא התקיים בו שיח מזרחי-אשכנזי, אך הגדירו את המשפחה כ"סיפור מזרחי פריפריאלי קלסי". כך, למשל, אחת מעורכות-הדין דיברה על סביבה משפחתית ששאפה לאמץ את ה"ישראליות" בתוך סביבה שרובה מזרחית, תוך הדגשת חוסר השוויון בין הפריפריה למרכז. בבגרותה, כאשר ביקשה לשוחח עם משפחתה על הנושא, היא נתקלה בהתנגדות ובחוסר רצון לעסוק בקורות המשפחה בהקשר של הפליה עדתית. מרואיינים אחרים סיפרו על שיח מעמדי, עוני וקשיים כלכליים של

ההורים והמשפחה המורחבת, אשר כיום, במבט לאחור, הם משייכים אותו להקשר המזרחי, אולם באותה עת "השפה פשוט לא הייתה קיימת". אחרים, שלא גדלו בפריפריה בסביבה "מזרחית טיפוסית", חיו, להגדרתם, בבית "נטול זהות" או בעל מוצא "מוכחש", וזיהויים העצמי כ"לא-אשכנזים" הגיע בשלב מאוחר יותר בחייהם – בתיכון, בצבא או באקדמיה. כך תיארה את החוויה אחת מעורכות-הדין: "גדלתי כל פעם בבת-ספר שכמעט כולם היו אשכנזים... גם אם צחקו על מזרחים, לא הבנתי את זה, כי אני מבחינתי לא ראיתי את עצמי כמזרחית".

לא תמיד התקבלה ההכרה בשיח המזרחי – כאשר זו הגיעה בשלב מאוחר יותר – בצורה חיובית בבית. נראה שאצל חלק מעורכי-הדין, שהם דור שני או שלישי לעולים מארצות ערב ומזרח, התעצבות התודעה המזרחית הפוליטית והדיונים על הפליה של מזרחים התפתחו רק לאחר שעזבו את בית ההורים. את הדיונים הזכורים מילדות לגבי פערים חברתיים (בין הפריפריה למרכז, בין עיריית-הפיתוח לקיבוצים) או עוני הם המשיגו בדיעבד ככוללים מרכיב של מוצא עדתי, צבע עור, הסללה והפליה ממוסדת. אולם חלקם נתקלו בהתנגדות בבית ההורים לדבר על כך במושגים אלו. כך תיארה אחת מעורכות-הדין:

"כשאני התחלתי בתור סטודנטית באוניברסיטה, כשהתחלתי להיכנס עמוק לתוך הסיפור המזרחי, זה עורר כעס בלתי-נתפס בבית, בלתי-נתפס, בהרבה מאוד מובנים... אחד המובנים הראשונים זה שאבא שלי [אמר]... 'מה, איך את מעיזה להחזיר אותי למקום הזה?' ואת אימא שלי זה הרגיו כי זה היה המקום שהיא ניסתה לבדל את עצמה כל הזמן ממנו, אבל 'מה פתאום את מחזירה?'".

נראה אפוא שהדרך שבה התכוננה הזהות המזרחית של המרוואיינים נגזרה במידה משמעותית מהשיח המזרחי – הגלוי והסמוי – שאליו נחשפו בבית. זאת, בין שדובר ב"התגברות" על בוש, בפיתוח גאווה ומודעות (ראו להלן תת-פרק 4) או ברצון ליישב סתירות ביחס למזרחיות. כולם ציינו רכיב זה כחלק מהההליך של בניית התודעה.

2. השכלה, אקדמיה ופרופסיה

החלטתם של עורכי-הדין ללמוד באקדמיה זכתה לרוב בעידוד פעיל מצד המשפחה. חלק ניכר מעורכי-הדין תיארו את השאיפה להשכלה גבוהה כנושא שהחל כבר בשלב הילדות: "זה היה ברור שהמפתח להצלחה, המסלול-לחיים הנכון, זה קודם-כל אוניברסיטה". כמה משפחות אף חסכו כסף לשם כך, כי אם הילדים לא ילמדו, הם "יגמרו כמו ההורים ולא יצליחו להתפרנס". אחרים ביקשו לפצות על נסיבות חייהם שלא אפשרו להם ללמוד, וראו ברכישת מקצוע אקדמי על-ידי ילדיהם דרך להבטחת ניידות חברתית של הילדים ושל המשפחה כולה. עם זאת, במקרים מסוימים זוהו לימודים גבוהים עם לימודי מקצוע שיבטיח פרנסה וביטחון כלכלי. כך ציינה אחת המרוואיינות: "זה מה שצריך, צריך ללמוד מקצוע, משהו שאתה יכול להתפרנס ממנו. אקדמיה זה נשמע משהו רחוק – לא משלנו, לא מדבר אלינו, לא מתאים לנו. כזה. אז גם בבית, לא שהם היו כל-כך נגד, פשוט לא הבינו למה אני רוצה ללכת ללמוד. 'תלמדי משהו פשוט של שנה, תסיימי, יהיה לך מקצוע, תוכלי לעבוד, זהו, נגמר'". לימודי משפטים מוקמו בתוך – בין אקדמיה למקצוע. כפי שהסבירה אחת המרוואיינות, ההחלטה ללמוד משפטים נבעה "מביטול השאיפה ללמוד בפקולטה למדעי הרוח".

בפקולטות למשפטים באוניברסיטאות וכן במרכז הבינתחומי בהרצליה חוו רוב המרואיינים תחושה מובהקת של זרות, ניכור וחוסר התמצאות בדרך שבה "הדברים עובדים". פְּדוּר ראשון להשכלה גבוהה, המבקש לסלול דרך בעולם לא-מוכר, נכנסו רובם אל בין כותלי האקדמיה ללא קשרים או יכולת סיוע מהמשפחה. שם הם הוקפו במי שכונו "בנים של" ו"אשכנזים שסיימו עכשיו שירות צבאי ביחידת המודיעין 8200" (תיאור של סטודנטים בעלי פריווילגיות המסתמכים על הממון והמעמד של משפחותיהם לשם הצלחה), כך שדובר בהביטוס מובחן ושונה בין אלה לאלה. חוויה זו נבדלה מזו של עורכי-דין שלמדו במכללות, שבהן רוב הסטודנטים הם מזרחים או פלסטינים אזרחי ישראל (במיוחד במרכז האקדמי למשפט ולעסקים ברמת-גן). שם הצליחו המרואיינים להתחבר לשיח המזרחי דרך מרצים מזרחים ועיסוק במשפט פלילי או דרך השיח והמפגש עם פלסטינים אזרחי ישראל. כך מתארת זאת אחת מהמרואיינות, שלמדה באוניברסיטה העברית בירושלים: "לימודי המשפטים העצימו לי את תחושת הזרות... הם אילצו אותי להתמודד עם העובדה שאני מרגישה זרה". מרואיינות אחרות, שלמדו גם הן באותה אוניברסיטה קרוב לשני עשורים לאחר-מכן, שיתפו בחוויה דומה של "משהו אשכנזי יותר מזוקק, אליטיזם משפטיני". גם מי שגדלו בסביבה אשכנזית חזקה תיארו תחושת נבדלות עוצמתית בלימודים האקדמיים: "האוניברסיטה הייתה מאוד-מאוד מפתיעה בקטע הזה. חשבתי שהיא תהיה מקום הרבה יותר מגוון... לא הייתה נוכחות מזרחית – לא בקהל, ולא בקרב המרצים, ולא בתוך איזה קונטקסט שמגיע מתוך השיעור. הרגשתי שזה עולמות נפרדים". עורכי-הדין סיפרו על תחושת בלבול ואי-הבנה לגבי מה נכון לעשות כדי להצליח, גם בפעילות בתוך הפקולטה וגם מחוץ לה: "אני לא ידעתי מה החשיבות של כתב-עת כשהגעתי לאוניברסיטה, וגם לא ידעתי איך ניגשים לדבר הזה בכלל".

לגבי מרואיינים אחרים התבטא הניכור בתרבות הארגונית והלימודית, כפי שסיפרה אחת המרואיינות: "אחד המרצים סיפר כמה זה חשוב שנהיה בכל השיעורים ושלא נעבוד במקביל. ואני אמרתי לעצמי 'רגע, יש פה בעיה שהוא לא מודע אליה. למשל, אני – אני חייבת לעבוד. אין לי אופציה לבוא ל-99% מהשיעורים". אלה שנאלצו לעבוד לפרנסתם בזמן לימודי התואר הראשון מצאו את עצמם נשרכים מאחור. כך תיארו זאת אחד מעורכי-הדין: "הייתי מסתכל על חברים ואומר: 'איך יש לך זמן להתנדב בלשכה של שופט? איך יש לך זמן להתנדב באגודה? איך יש לך את הזמן הזה בכלל? אין לי דקה פנויה בשבוע'. בוודאי כשאתה סטודנט עם חובות, זה גם לא היה לי בתודעה".

בתקופת לימודי התואר הראשון במשפטים (בין כותלי האוניברסיטה או מחוץ לה) או סמוך לאחריה החלה להתפתח בקרב חלק מהמרואיינים התודעה המזרחית, אשר בהמשך נהפכה לתודעה מזרחית פוליטית ביקורתית. כמה עורכי-דין ציינו כי מודעותם למזרחיות והעניין שלהם בנושא החלו במסגרת הקורס לדיני עונשין, כאשר הבחינו שרוב שמות המשפחה בפסקי-הדין הם שמות משפחה מזרחיים או כאשר הבינו כי "אחינו המזרחים, אתיפים, ערבים, כל המוחלשים, הם אלו בבתי-כלא". חלקם קראו מאמרים שעסקו בסוגיות משפטיות מנקודת-מבט היסטורית מזרחית, הצטרפו לקבוצות עשייה או שיח (וירטואליות או פיזיות), וכך החלו להיחשף לעולם המזרחי. כמה מהמרואיינים נמשכו לתוכניות או קליניקות משפטיות, ודרךן נחשפו לשיח אקדמי, משפטי ואקטיביסטי על מזרחיות. הקליניקות המשפטיות מתוארות כנקודת-ציון משמעותית, כמקום שבו ניתנה לגיטימציה אקדמית לשיח המזרחי וכדוגמה לפרקטיקה משפטית אשר מודעת גם להקשר המזרחי ודנה בקשר שבין מקום מגורים, מעמד חברתי וכלכלי, מוצא וצבע עור.

בכל הנוגע בהתמחות המשפטית, מרואיינים אחדים דיווחו על שיאה של תחושת הזרות בשלב הראיונות להתמחות, כאשר חשו הפליה או אי־השתייכות ל"מועדון הנכון". כך, חלקם גילו בדיעבד את החשיבות של בחירת קורסים אקדמיים "נכונים", של חברות במערכת כתב־עת או אף של זהות מוסד הלימוד האקדמי בהקשר של סיכוייהם להתקבל להתמחות במשרדים מובילים או בבית־המשפט העליון. כך, למשל, ציינה אחת מעורכות־הדין:

"יכולתי ללמוד באוניברסיטאות אחרות, אבל לא ידעתי אז מה המשמעות. כשעמדתי בפני רצון להתקבל לעליון או, לא יודעת, ארצות־הברית, כשהתחלתי להבין שזה דבר וכמה משפיע איפה שלמדת, אני יכולה להגיד שאמרתי לעצמי 'אוקיי, חבל שלא ידעתי את הדבר הזה'."

נקודה ראויה לציון היא שמרואיינים שהמשיכו לתארים מתקדמים לא תמיד ייחסו את הצלחתם לכישוריהם המקצועיים או האקדמיים, אלא למשהו שקרה להם בעקבות "מזל", אקראיות או כתוצאה של דחיפה מעמיתים. כך, את קבלתו ללימודי תואר שני ולדוקטורט באוניברסיטה נחשבת בחו"ל תיאר עורך־דין אחד כהתרחשות שקרתה משום ששפר עליו גורלו, ואת שהייתו הראשונית שם הוא תיאר כתחושה של "דג מחוץ למים, הרגשה של מסתנן".

נושא ההשכלה האקדמית והחוויה במוסדות להשכלה גבוהה היווה גם הוא, אם כן, שלב משמעותי בגיבוש הבחירה לעבוד כעורכי־דין ציבוריים. חוויית הניכור והזרות שחוו חלק מהמרואיינים הייתה עוצמתית. היא חידדה את הממדים המבניים של ההדרה ואת ההכרה בכוחם של מבני הזדמנות לא־שוויוניים להשפיע על חלוקה, עוני והדרה. תובנות אלו המשיכו ללוות אותם בעבודתם המקצועית כעורכי־דין, כפי שיובהר בפרק הבא.

3. החוויה המזרחית בעבודה המקצועית

חלק מעורכי־הדין בחרו לעבוד בארגוני חברה אזרחית או בארגוני זכויות אדם, וסיפרו על קושי מיוחד שהם חוו שם. כמזרחים, הם גויסו לעבוד "על תקן מזרחי", וציפו מהם להתחבר עם קהלים חדשים בפריפריה או להוות "דוגמה חיה" לתיקון חוסר הגיוון בארגונים. אל הקושי המוכר לקדם סוגיות מזרחיות בכלים משפטיים הצטרפה תחושה שהם הובאו כ"קישוט" וכדי לייצר מצג של ארגון פלורליסטי. עורך־דין סיפר שהרגיש בעבודתו בארגון זכויות אדם שהוא "הובא על הטיקט הזה, אבל לא באתי להרים דגל". חלק מעורכי־הדין תיארו את השיח על סוגיות מזרחיות, במיוחד בהקשר של זכויות חברתיות, כ"שיח לבן ומצומצם". השאיפה הייתה להעסיק עורך־דין מזרחי, אבל הבקשה לעסוק באופן בלעדי כמעט בנושאים ה"מזרחיים" הובילה לתחושת ניכור: "כמו באוניברסיטה, הרגשתי שהגעתי לאותו אזור, שכולם מדברים את אותה שפה, לכולם ברור... גם כי הגעתי מרקע אחר, גם כי המשפחה שלי מסורתית, הפוליטי זה ימין, זה לא... הרגשתי שונה". עורכת־דין אחרת הדגימה את הקושי בעבודה בארגון זכויות אדם שבו לא הייתה מודעות ליחסי הכוח שבין עורכי־הדין לבין הלקוחות – נשים בזנות. לדבריה, היא לא מצאה "שיח אותנטי שמצמצם את הפער, ולא רק מקדם את בעלי הכוח", ותיארה את עורכות־הדין המייצגות כמתבוננות מנקודת־מבט פטרנליסטית על לקוחותיהן: "כמה אשכנזיות פריוולגיות שמדברות על המציאות האיומה של אותן נשים". חוויית הניכור, בדומה לזו שנחווה באקדמיה, תרמה אצל המרואיינים להכרה בקושי לחדור לזירות ולמרחבי חיים שמהם הודרו בעבר.

4. גיבוש תודעה מזרחית פוליטית וביקורתית

עיצוב הזהות המזרחית היה תהליך הדרגתי אצל רוב המרואינים. אחת המרואינות הקבילה אותו לפמיניזם: "...לוקח זמן להבין שאת מדוכאת". כולם ציינו את חשיבותם של מודלים לחיקוי (באקדמיה ובמסגרות אחרות), שנוכחותם מייצרת מעין "בתי-גידול" לאקטיביזם מזרחי. כולם הביעו הערכה רבה לדורות ש"פילסו את הדרך" באקדמיה ובמסגרות אחרות, ובכך תרמו ליציאה שלהם מהסיפור האישי אל ההבנה שמדובר בדיכוי חברתי ופוליטי. חלק מעורכי-הדין ומעורכות-הדין סיפרו כי התעצבות תודעתם המזרחית החלה לאחר שהסתיים **שלב ראשון** של הכחשת זהותם המזרחית והתביישות בה, או התעלמות והתנערות ממוצאם העדתי, ניסיון למוחקו ורצון לאמץ זהות "צברית ישראלית".

אצל מרואינים בעלי חזות כהה הושפע תהליך התעצבותה של התודעה המזרחית גם מ"נראות מזרחית", שלעיתים הם התביישו בה: "חברים חשבו שזה נחמד לקרוא לי שוקו, כי אני פְּהָה... הרגשתי מאוד הבדל ביני לבין אחרים, מאיזה בתים אנחנו באים, ממה קורה בבית, ממה יש להורים, בהתמודדויות שלי בלימודים. בתקופה מסוימת, שאני יודעת לבקר אותה היום, הייתה לי איזו התנשאות אפילו על הצד המזרחי, שהיום אני נורא מתביישת בה, חוויה שהיא מאוד קשה לי עם עצמי". מרואיין אחר השתמש במילים קשות יותר כדי לתאר את הבושה שלו: "היה לי בדיוק את הראונד-טריפ הזה של לכעוס על המשפחה שלי שהם כאלה פרימיטיביים מזרחיים מסורתיים, ועד למקום שבו אני לומד היסטוריה ומבין את השורשים של הדבר הזה, וחוזר לשורשים שלי בחזרה".

"חזרה לשורשים" – מונח שחזר בכמה ראיונות – הייתה חלק מה**שלב השני** בגיבוש התודעה. מדובר בתהליך שמתחיל בחיבור לתרבות, לשפה ולמוזיקה בארץ המוצא של ההורים או הסבים, תוך רכישת ידע על הפליה של מזרחים (ולעיתים גם של אפרו-אמריקאים בארצות-הברית) מקריאת ספרות אקדמית. כך ציינה אחת המרואינות: "הייתי רואה דרבוקה, הייתי רואה ערסים. היום אני עושה מאמץ על כדי לאהוב מוזיקה ערבית. אני לא התחברתי לזה בשיט אף-פעם, בחיים, אבל היום אני מכריחה את עצמי... הלכתי ללמוד ערבית, ואני מנסה לחפש את המקורות, ואני ממש מכריחה את עצמי להתעסק בזה".

השלב השלישי בפיתוח התודעה המזרחית התרחש תוך כדי מפגש עוצמתי ומכוונן במסגרות או התארגנויות חברתיות בעלות רוב אשכנזי או רוב מזרחי, שהעצימו תחושות של ניכור או השתייכות, בהתאמה. כך תיאר זאת אחד המרואינים: "נכנסתי לתוכנית של בינה [התנועה ליהדות חברתית], קוראים לזה 'תוכנית הבג' צים' (בוגרי צבא), ושם זה כאילו כל המסלול הנכון, ושאיכשהו לאורך כל הדרך כולם אשכנזים... כולם מדברים לגמרי אותה שפה ובאיזושהי אחדות כזאת. ומה שמדגדג אצלי שהאחדות הזאת היא לא לי. זה היה מעוז חילונית אשכנזי". מרואינת ששירתה במסגרת שירות לאומי ביישוב מזרחי-מסורתי סיפרה על קנאה שחשה בנוחות של התושבים בזהותם המזרחית: "הרגשתי שחסר לי משהו שיש להם, שאצלנו משהו במסורת נורא מוסתר כל הזמן. אני בתור נערה יכולתי קצת אפילו להתבייש... אולי לאימא שלי יש קצת מבטא, אולי... ושם זה כאילו מה שעושים במסיבות של בית-ספר זה רוקדים ריקודים כורדיים, זה ברור לחלוטין".

בשלב מסוים חיפשו המרואינים סביבה חדשה ובטוחה, שבה יוכלו לנהל דו-שיח מזרחי המאפשר גם דיונים נוקבים: "הרגשתי שאין לי את הפלטפורמה, אין לי איפה לדבר על זה. השיח על האשכנזיות ומזרחיות הוא שיח שבסופו של דבר... דורש קבלת אחריות, ובסופו של דבר הוא שיח שיש בו אשמה. יש בו האשמה ויש בו אשמה, וכמה שלא נדבר על זה גבוה-

גבוה, כדי שמי שלידי יכיר בזה, צריך להשתפשף בזה". מרואיין אחר אימץ בתחילה פרקטיקות לעומתיות המתנגדות לאשכנזיות באופן בוטה ומתריס, אך לאחר־מכן גיבש תפיסה פוליטית שהתנתקה מהשיח מזרחי-אשכנזי, ועבר לשיח שולט-נשלט: "אני בעצם פה בבעיה הרבה יותר יסודית – זה לא עניין של אשכנזים, זה עניין של השלטון המדיני המערבי. הוא זה שמייסד את המשטר פה, והוא זה שגם באופן טבעי מייצר את הדומיננטיות".

אכן, לעיתים תחושת הזרות וחוסר ההשתייכות הובילה לחיבור עם קבוצות מודרות נוספות: "אני אף־פעם לא אהיה מהם, החבר'ה המזרחים, אף־פעם; ואני אף־פעם לא אהיה גם מהאשכנזים. הרבה יותר קל... לי בחברות אחרות – נגיד עם רוסים או עם אתיופים או עם ערבים. הזרות שלהם, אני מאוד הסתדרתי איתה, כי אף פעם לא דרשו ממני להיות חלק ממה שהם מסוים, כי הם בעצמם לא היו חלק ממה שהם מסוים". כפי שנראה בפרק ד, מדובר בשלב מכריע בהחלטת המרואיינים לפעול לייצוג "רוחבי" של קבוצות מודרות נוספות, ולא להתמקד דווקא בייצוג אוכלוסייה מזרחית ככזו.

5. פרקטיקה מזרחית בעריכת־דין לשינוי חברתי

כלל עורכי־הדין הגדירו את עצמם כעורכי־דין מזרחים, ולדידם "מזרחיות" נקשרת לדיכוי וחוסר שוויון אוניוורסליים. בראש ובראשונה מדובר בזיהוי מנגנוני הדרה של קבוצות חברתיות המונעים מהן גישה לכוח. שנית, החיבור למשפט – הדרה קיימת בכל מערכות השלטון והמסד, ומשכך היא משפיעה על הקבוצה המזרחית, כמו־גם על קבוצות אחרות, גם בממשק שבינן לבין מערכת המשפט. ההדרה מתקיימת בכל תחומי המשפט – הפלילי, האזרחי והציבורי – באופן המייצר קשר הדוק בינה לבין מוצא ומעמד כלכלי. במילים אחרות, **מזרחיות תורגמה לתיאוריה לביקורת המשפט**, המתבטאת בבחירת הלקוחות, בהחלטה באילו נושאים ותיקים לטפל, ובאופן ניהולו של ההליך המשפטי.

עורכי־הדין ייצגו מגוון לקוחות – הן ממוצא מזרחי והן מקבוצות מוחלשות אחרות – ולא דיווחו על דילמה משמעותית לגבי בחירת הלקוחות. כולם ציינו מפורשות שהם לא יעסקו אך ורק בייצוג מזרחים, אף שהם הכירו במאפיינים המיוחדים של הקבוצה המזרחית. הם הבחינו בכיור בין לקוחות מקבוצות פריוילגיות (אשכנזים, אך לא רק) לבין שאר הקבוצות בחברה (פלסטינים מהשטחים ואזרחי ישראל, חרדים, עולים מברית־המועצות־לשעבר, מהגרי־עבודה ומבקשי מקלט, יוצאי אתיופיה, דרוזים וכו' וכו'). אחד מעורכי־הדין הסביר: "בשבילי מזרחיות זה כל מי שהוא חסר פריוילגיה. ואני לא רוצה לייצר איזו שהיא מזרחיות שיש לה צבע או אופי מסוים, שבגלל שבאת ממדינה מסוימת אז אתה יכול להיחשב כמזרחי, ועכשיו יש לך את הגב, יש לך עכשיו עורכי־דין שהם מזרחיים, יש לך עכשיו כבר אליטה שהיא מזרחית, יש לך עכשיו כבר מזרחיים שיש להם כסף. במונח הזה, זו לא המזרחיות שהייתי רוצה לקדם".

ואם כך לגבי זהות הלקוחות, כך גם לגבי בחירת תחום העיסוק – כזה המאפיין את המפגש בין אוכלוסיות מוחלשות, ובכלל זה מזרחים, לבין המשפט – כגון עוני ועבריינות. בחירה זו נבעה גם היא מתפיסתם והגדרתם העצמית כעורכי־דין מזרחים, כפי שהסביר אחד מעורכי־הדין: "יש קו ישיר בין איך שגדלתי והרעיונות שאימצתי בתור ילד ונער שגר בפריפריה למה שאני עושה היום. אני חושב שזה עושה אותי היום עורך־דין טוב יותר".

בתארים את מערכת היחסים עם הלקוחות, שיקפו עורכי־הדין מאמצים מודעים לצמצום ההיררכייה בינם לבין הלקוחות, באמצעות שימוש במחוות והתאמת שפת התקשורת ביניהם. עורכי־דין שחוו בעצמם דיכוי סברו כי ביכולתם להתחבר טוב יותר לנחיתות במצב הלקוח.

באמצעות שימוש בעולם המושגים של הלקוחות ושיח שתואר כ"בגובה העיניים", הם ביקשו לייצר אינטימיות עם הלקוחות. ביחס לייצוג לקוחות החיים בעוני, עורכי-דין אחדים חרגו מתפקידם המקצועי וערכו ביקורי-בית או הציעו עזרה אישית כתמיכה בלקוחות ובמשפחתם. חלקם תיארו את המודעות המזרחית שלהם כנקודת חוזקה ביחס לייצוג המשפטי, בשל תחושת הקרבה של הלקוחות אליהם, אשר תרמה לייצוג. כך הסביר זאת אחד מעורכי-הדין: "אני חושב שזה חשוב שאני מזרחי. אני לא חושב שהם יגידו 'אני מרגיש יותר בנוח כי הוא מזרחי'. אני חושב שהם ירגישו יותר בנוח בגלל שבמפגש בינינו יהיה משהו שהוא פחות היררכי, השפה תהיה שפה שהיא מאוד בגובה העיניים. מבחינתי, אני חושב שזה מודעות מזרחית". מתוך חוויתו האישית, ביקש עורך-דין אחר לדחוף את הלקוח ללמוד ולעסוק בעבודה משפטית: "היום אתה נאשם, אבל מחר אתה יכול להיות עורך-דין".

לדברי אחד מעורכי-הדין, הכרת הסיפור המזרחי אפשרה לו "להיכנס לנעליו" של הלקוח, להזדהות איתו, וכך לייצג את הנרטיב שלו בצורה מיטבית. לגישתו, בהעדר ידע והבנה פוליטית לגבי הרקע ההיסטורי של קבוצת ההשתייכות של הלקוח בחברה בישראל, הייצוג המשפטי לוקה בחסר. באופן דומה, אחת מעורכות-הדין שעסקה בסנגוריה פלילית הצביעה על קושי של קולגות להבין פרמטרים של שיקום, בשל אי-יכולתם לדמיין את מציאות החיים של הלקוחות ומצוקותיהם.

הניסיון לפרק את ההיררכייה וליצור קרבה בין הלקוח לבין עורך-הדין התבטא לעיתים אף בהנחת מוצאם המזרחי, גם כאשר הלקוח השתייך לקבוצה מוחלשת אחרת. אחד מעורכי-הדין תיאר את המודעות המזרחית שלו כדרך "להסתכל על המציאות כפירמידה ולחשוב איך אני מצליח להפוך את הפירמידה, במובן הזה של התפיסות שלי לצדק חלוקתי". יותר מכך, עורכי-דין שאינם בעלי חזות מזרחית מובהקת תיארו אף תהליך של "יציאה מהארון" מול הלקוחות, על-מנת לחזק את הקשר ביניהם.

כפי שצינו, הבחירה של כלל המרואיינים להגדיר את עצמם כעורכי-דין מזרחים אינה נובעת רק מחיבור בין גוון עור למשלח-יד, אלא מציגה ראייה מורכבת וביקורתית של זהות מזרחית, שאינה מתעלמת מקבוצות מוחלשות נוספות בחברה בישראל או מסוגיות של מעמד ופריווילגיות. משכך, וכפי שיורחב בפרק ד, הפרקטיקה המזרחית נתפסת ככלי לייצוג ראוי יותר של הלקוחות ולריכוך ההיררכייה בין עורך-הדין ללקוח, לצד תחושת גאווה בלתי-מתנצלת ביחס לזהות המזרחית ושילוב של קשר ותמיכה אישית ומקצועית בלקוחות.

6. תרגום סוגיות מזרחיות למשפט

כלל עורכי-הדין הכירו בקשיים לקדם נרטיבים היסטוריים וחברתיים במסגרת עיסוקם המשפטי.⁴³ גם כאשר טענו טענה בעלת גוון "מזרחי", נעשה הדבר בצורה עדינה ופרטנית. מכיוון שמזרחיות אינה קטגוריה שקל להכיר בה כקבוצת מיעוט או כקבוצה מופלית, חששו עורכי-הדין שהצגת הקשר בין מוצאו של הלקוח לטענות המשפטיות עלולה לפגוע בתיק. הקושי ביכולת לטעון "טענות מזרחיות" מפורשות יצר תסכול, גם במקרים שבהם הוחלט לטעון טענה עקרונית של הפליה קבוצתית: "כשמגיעים עם תיקי הפליה, זה מתיש... שכבר

43 השוו נטע זיו "מיסוי המיעוט – המאבק לביטול מס רכוש כהכרה בשונות התרבותית של פלסטינים בישראל" עיוני משפט כו 197 (2002); חרבון, לעיל ה"ש 29.

ניהלנו דיון עם בית-המשפט האם יש כזה דבר הפליה של מזרחים". עורכי-הדין הסבירו שהם "פוחדים להגיד לשופטים את המילה 'מזרחים'", וכן שהכללת "אמירה מזרחית" בכתב טענות תהפוך אותו בהכרח ל"רדיקלי". לכן הם נאלצו להשתמש במושגים מקבילים המסווים את האמירה המזרחית המפורשת, כגון "אכיפה בררנית" במקום "לקרוא לילד בשמו". גם כאשר ניסחו עורכי-הדין טענה "מזרחית", נעשה הדבר ברמה פרטנית, ללא מתן הקשר חברתי רחב, או באמצעות התערבות של ארגון במעמד "ידיד בית-המשפט" (להבדיל מייצוג ישיר) שטען במקומם את "הטענה המזרחית", כדי להימנע מאפשרות של פגיעה בלקוח.

חשש דומה התעורר כאשר הלקוחות ביקשו לטעון טענות "אותנטיות", מבלי להבין שהם עלולים ליצור ניכור או אף רתיעה מצד בית-המשפט. כך, למשל, הסבירה אחת מעורכות-הדין: "היה לי לקוח בהוצאה לפועל... נתנו לו החלטה שההוצאות שלו על אוכל הן גדולות מדי, והוא אמר לי שהוא בימי שישי מזמין את כל הילדים, והם חייבים לאכול בשר ודגים לא משנה מה, כי הוא אמר 'אני מרוקאי וזה בזהות שלי'. חששתי מאוד, אני לא חושבת שהייתי טוענת את זה". בדוגמה אחרת החליטה עורכת-דין שייצגה לקוח מזרחי לשייך את מעצרו ואת הגשת כתב האישום נגדו למוצאו: "אני אמרתי אז לשופטת, לגבי הבחור, אמרתי 'הייתה לו חזות מזרחית, הוא [השוטר] קפץ עליו, הוא זיהה אותו כנראה כערבי'. אמרנו את זה ככה בפנים...". במקרה זה, הסבירה עורכת-הדין, היא הרגישה שהיא יכולה להסתכן בטענה כזו מכיוון שהשופטת הייתה ערבייה.

ציטוט זה מדגים היטב שהשימוש של עורכי-הדין במשפט אינו מציית לגישה שרואה בו שיח זכויות רזה שאין בו מקום לתפיסות זהות קבוצתיות, אך גם לא לגישה המאמינה שהמשפט הוא זירה טבעית למאבק על הפליה והדרה קבוצתית. זאת, מכיוון שהמשפט אינו מצליח "לתפוס" באופן ישיר וחזק את המשמעות של הזהות המזרחית. אין בטיעונים משפטיים כדי לשקף את ממדי הזהות, וקשה לדבר דרכו את שיח הזהויות. זאת, נוסף על המגבלות המוכרות של המשפט בהתמודדות עם סוגיות-עומק של חלוקות ומבני הזדמנויות לא-שוויוניים הן לגבי מזרחים והן לגבי קבוצות מיעוט אחרות.

כפי שנרחיב בפרק ד, הטמעת התובנות הנובעות מהתודעה המזרחית במסגרת הליך משפטי היוותה אתגר מורכב: "את יכולה לספר את ההיסטוריה, את יכולה להסביר דברים דרך ההיסטוריה, אבל את לא יכולה לתבוע זכות מכוח ההיסטוריה הזו כדיני אכיפת חיובים..."; "אז אתה חייב לחשוב איפה המזרחיות באה לידי ביטוי בהקשרים אחרים של עולם המשפט, וההקשר המידי בעיניי שבא בחשבון זה איזושהי תפיסת-עולם, איזושהי השקפה שהיא רחבה, שאפשרה לנו להסתכל על הפונים והפונות שלנו לא כאינדיווידואלים, [אלא כ]חלק מסיפור הרבה יותר רחב".

7. חינוך משפטי ותודעה מזרחית

חלק מעורכי-הדין שרואיינו עוסקים בחינוך משפטי במסגרת קליניקות. הם סיפרו על האופן שבו הם מנכיחים את זהותם כעורכי-דין מזרחים, במטרה להוות גשר לסטודנטים שהגיעו מרקע דומה. לעיתים הם יבחרו ללימודים הקליניים סטודנטים המתקשים בלימודים האקדמיים, על-מנת לעזור בהם התלהבות מהעיסוק המשפטי המתחבר לזהותם האישית. קלינאי אחד סיפר שהוא מקפיד לבחור סטודנטים מזרחים, ונותן עדיפות לסטודנטים שעובדים למחיתם. קלינאית נוספת סיפרה שהיא תקדם באופן פעיל סטודנטיות מזרחיות ואחרות מאוכלוסיית

מוחלשות, דור ראשון להשכלה גבוהה, ותסייע להן במציאת מקום התמחות או מקום עבודה, כי "אחרת ייתכן ולא יצליחו או ימצאו את עצמן". במקביל הם חושפים סטודנטים מרקעים אחרים, ללא תודעה מזרחית, לשיח מזרחי מעמדי ביקורתי.

מבחינת עורכי-הדין, מאמרים העוסקים במזרחיות במשפט ובחברה בישראל הם בגדר חומר-חובה בסילבוס. מוצאו של הלקוח נמצא על שולחן הדיונים הפדגוגי, והם יוצרים ומעודדים דיונים בסוגיות של הפליה מזרחית, תוך התאמת המינוח של השיח המשפטי לסטודנטים, בדומה למה שתואר לגבי הנגשת השפה ללקוחות: "אני מולם מקפיד מאוד על שפה שהיא בהכרח לא ארמית משפטית, והיא גם לא מנותקת, אלא שפה שמאוד מחוברת לרחוב".

קלינאית אחרת הצביעה על החינוך הקליני כהזדמנות לקריאה ביקורתית של טקסטים, בדרך החושפת הטיות מערכתיות של בתי-המשפט. את האמירה של השופט עמית בבג"ץ שעסק בתשלומי הורים במערכת החינוך שלפיה "יש הורים שיעדיפו להשקיע בריהוט חדש ויש הורים שיעדיפו להשקיע בחינוך ילדיהם" היא מזהה כסיפור מזרחי.⁴⁴ תפקידה הוא לחשוף את הסטודנטים לקריאה נרטיבית מזרחית, גם אם היא אינה גלויה על פני הטקסט. קלינאית אחרת הגדירה כי משימתה היא להתמקד בתחום דין מסוים (למשל, דיני נזיקין) ולחשוף את ההטיה המזרחית הקיימת בהם לפני התלמידים.

כאמור, המרואיינים אשר עובדים כיום או עבדו בעבר בקליניקות משפטיות רואים דווקא בעבודה הקלינית האקדמית הזדמנות לחזק ולשלב סטודנטים ממוצא מזרחי וסטודנטים אחרים המשתייכים לקבוצה מוחלשת בחברה. לגישתם, העמדה המעשית הקלינית מאפשרת לקדם שיח מזרחי באקדמיה. לצד זאת, מרואיינים המצויים במסלול אקדמי מחקרי מסורתי העלו חשש (המוכר לנו גם בקרב קבוצות מיעוט או קבוצות מדוכאות אחרות) שמעמדם באקדמיה יפגע אם הם יעסקו בנושא המזרחי במחקר אקדמי, ומשכך סברו שהם ימתינו עד קבלת מעמד של מרצה עם קביעות.

ד. דיון וניתוח

המחקר ביקש להתחקות אחר המשמעות של הגדרתם העצמית של עורכי-הדין כמזרחים, תוך חיבורה של זהות זו עם הפרקטיקה המשפטית שבה הם עוסקים. עורכי-הדין נשאלו אפוא מהי לתפיסתם, "עריכת-דין מזרחית". בחלק זה נבחן עד כמה ניתן להבין את הממצאים שתוארו לעיל ולתת להם פשר באמצעות הקטגוריות התיאורטיות מפרק א: הראשונה – פרופסיונליות וזהות; והשנייה – מזרחיות וליברליזם. לצורך כך ניעזר בדיון שהתפתח סביב תפיסתו של נסים מזרחי בדבר מזרחים והשיח הליברלי.

נזכיר כי מכיוון שמדובר בעורכי-דין שעניינם משפט (בעבר או בהווה), ההתמודדות עם עקרונות הליברליזם – אם באופן גלוי וישיר ואם בעקיפין ובמשתמע – היא בלתי-נמנעת

44 [בג"ץ 5004/14 ג'קלין נ' משרד החינוך](#), פס' 13 לפסק-דינו של השופט עמית (פורסם בנבו, 7.8.2019). הרחבה על פרשה זו ניתן לקרוא באתר האגודה לזכויות האזרח בישראל, בכתובת www.acri.org.il/post/___16.

כמעט. שיטת המשפט הישראלית, בשטחים המצויים בריבונות ישראל, נושאת מאפיינים ליברליים. שיטה זו מבוססת – לכל הפחות ברמה ההצהרתית והמושגית – על הכרה בפרט כנושא זכויות בסיסיות: הזכות לכבוד, הזכות לחירות, הזכות לשוויון והזכות לאוטונומיה אישית; והיא מתיימרת להיות מושתתת על ערכים אוניוורסליים, ללא העדפה מוצהרת של קבוצה אחת על רעותה.⁴⁵ מכאן שעשייה משפטית מחייבת עורכי-דין להציב את עצמם בפוזיציה כלשהי – הרמונית, פרגמטית, רפלקסיבית, ביקורתית או חלופית – אל מול הליברליזם, אם רצונם לרתום את המשפט לקידום שינוי חברתי.

באשר לציר הראשון – פרופסיונליות וזהות – מן הממצאים עולה באופן ברור כי יש קו מחבר בין הזהות המזרחית לזהות הפרופסיונלית, אשר משפיע באופן מהותי על דרך התנהלותם המקצועית של עורכי-הדין. חיבור זה משתקף בשני אופנים, המשתלבים זה בזה. פן אחד הוא מתודולוגי: המזרחיות היא אידיאולוגיה המתורגמת לנקודת-מבט פרשנית כלפי המציאות, והיא מעניקה משמעות ותוכנות ביקורתיות על העולם, המביאות בחשבון היסטוריה, מבני הזדמנויות ויחסי כוח. פן אחר הוא של "תוכן" קונקרטי – מה זה להיות "עורך-דין מזרחי". בהקשר זה האידיאולוגיה המזרחית דוחה את ההנגדה בין שתי גישות מוחלטות: הגישה האזרחית-האוניוורסלית והגישה המהותנית-הקהילתית-היהודית. היא רואה בה צורת המשגה דיכוטומית, העושה שימוש במושגים פשטניים, שאינם תואמים את החיים האמיתיים שעורכי-הדין המזרחים פוגשים.

באשר לציר המזרחיות והליברליזם, נראה שב"חיים האמיתיים" של עורכי-הדין הגבולות בין הקבוצות החברתיות שהם נתקלים בהן אינם משורטטים בצורה נוקשה ואחידה. אומנם, עורכי-הדין מזהים את המזרחים כקבוצה מובחנת במאפייניה ושונה במידה מסוימת מהתיאור האוניוורסלי הליברלי הקלסי; אך בד בבד הם מתארים – או נכון יותר מבנים – את הקבוצה המזרחית "שלהם" ככזו הכוללת גם קבוצות מדוכאות אחרות. כינון קבוצה זו נעשה מתוך מקום של סולידריות ומאבק משותף, ולא רק בשל חיבור הנגזר ממוצא אתני. במילים אחרות, עורכי-הדין אינם מכחישים או מנסים לטשטש את המזרחיות כמאפיינת "דבר אמיתי" – זהות שהיא עשירה בתוכן ובערכים – אך אינם רואים כל מי שמשתייך לגנאלוגיה המזרחית כאדם תחת דיכוי, ולעומת זאת רואים גם לא-מזרחים שנחשפו לדיכוי כשותפים למאבק. אכן, איש מן המרואיינים אינו עוסק אך ורק בהפליה או בקידום זכויות של מזרחים; ההפך הוא הנכון – כאשר נשאלו אם יסכימו או יחפצו לעסוק רק בקבוצה זו (בדומה לארגונים או פרויקטים לקידום זכויות להט"ב או פרויקטים פמיניסטיים), השיבו כולם בשלילה. אף שרובם סברו כי יש לפתח מחקר אקדמי ותוכנית מעשית לקידום פרקטיקה מזרחית, איש מהם לא היה מעוניין בעצמו לעסוק רק בזכויות של מזרחים. שוב אנו נוכחים כי המזרחיות משמשת מעין "מעטפת" או "קורת-גג" לקהילות מוחלשות נוספות, ובר-בזמן מוציאה מתוכה מזרחים בעלי כוח וממון. קיימת כמובן הכרה בכך שמרבית המשאבים ומוקדי הכוח מוחזקים עדיין בידי אשכנזים, אך הכרה זו אינה מייצרת קבוצת סולידריות מובחנת על הציר מזרחיות-אשכנזיות.

45 אין בדברים אלו כדי לומר כי המערכת אכן עומדת באתגר זה בצורה מלאה. אנו שותפות לביקורת המושמעת כלפי מערכת המשפט על כך שבין ביודעין ובין לא ביודעין היא משקפת הטיות והעדפות כלפי קבוצת הרוב היהודי.

מכאן שההבחנה שמזרחי מבסס עליה את טיעונו, שלפיה בקרב המזרחים ההשתייכות הלאומית או הדתית הפרטיקולרית היא המכוננת את הזהות האישית, ובכלל זה את היחסים החברתיים עם קבוצות אחרות, אינה פועלת את פעולתה אצל עורכי-דין אלו. לדידם, מרחב הסולידריות אינו נגזר מהשתייכות לקבוצות המאופיינות על-ידי דת, לאום, אתניות וכדומה. עם זאת, המזרחיות כקטגוריה של זהות אינה נעלמת ומתאדה לחלל אוניוורסלי חסר צבע. עורכי-הדין דיברו על המזרחיות שלהם כמקור לגאווה ואף כמשאב בעל ערך המסייע להם ליהפך לעורכי-דין טובים יותר ללקוחותיהם. הם הדגישו את היותם מזרחים לפני לקוחות, קולגות וסטודנטים, אך זאת בעיקר כאמצעי לפיתוח שיח לגבי מצבן של קבוצות מוחלשות נוספות בחברה בישראל או על-מנת לייצר הזדהות אישית. מדובר אפוא בהשקפה מורכבת בנוגע למזרחיות ולפרקטיקה מזרחית, המתבוננת ושמה דגש רב על מעמד חברתי-כלכלי, חלוקה של עושר והבניית עוני, כאשר התובנות לכך מגיעות במידה רבה מתוך החוויה ונסיון החיים המזרחי – האישי והמשפחתי – ובכלל זה המימד הקהילתי והמסורתי. מכאן שהניסיון למקם את עורכי-הדין המזרחים באחת משתי התבניות – גישה אוניוורסלית או גישה מהותנית-קהילתית-יהודית – חוטא ל"מזרחיות חדשה" שהשתקפה מדבריהם. זו מציעה דרך המשלבת, ללא קושי ניכר, את המימד האתני עם המימד המעמדי-החברתי.

ובאשר למשפט ולעריכת-הדין, השילוב של מזרחיות כ"מתודולוגיה" (נקודת-מבט ביקורתית על העולם) עם היותה גם מקור של עולם תוכן פוזיטיבי התבטא בכמה אופנים בפרקטיקה של עריכת-הדין. ראשית, הוא התבטא בבחירתם של עורכי-הדין, שרובם דור ראשון להשכלה גבוהה, להגדיר את עצמם כעורכי-דין מזרחים. מהראיונות עלתה תחושה מובהקת של זרות ואף ניכור הן כלפי קולגות בארגוני חברה אזרחית (ובמיוחד בארגוני זכויות אדם) והן במוסדות אקדמיים – תחושה שהם אינם משתייכים ל"מועדון סגור" ופריווילג'י, בבחינת הביטוס שונה. פיתוח מודעות מזרחית ביקורתית מחייב קודם-כל מעין "חזרה לשורשים", כתחנה שממנה הגיעו ושאותה טרם עזבו, ואשר סיפקה עולם תוכן ומשמעות חזק ביותר. סופו של תהליך זה הוא בהכרה רפלקסיבית של מקור תחושת הזרות, והובלתו לבחירה פוליטית ואידיאולוגית: בחירה דווקא להנכיח את הזהות שלהם, וסירוב לוותר על עולמות המשמעות "מהבית". חלק מעורכי-הדין עשו זאת באמצעות "החלפת קוד חברתי" ויצירת "חיבור מלמטה" עם הלקוחות: שיחה המדגישה את הדומה בינם לבין הלקוחות, הימנעות מדיבור בשפה גבוהה, חיבור ב"גובה העיניים" וניסיון לייצר אמון באמצעות גיוס הון חברתי מזרחי. חלקם תיארו מערכת יחסי עורך-דין-לקוח של קרבה אישית והזדהות עמוקה, שהובילו לעיתים גם להתנערות מגבולות של צד מייצג וצד מיוצג.

שנית, החוויות האישיות של חיים והתבגרות בבית מזרחי היוו אצל חלק מעורכי-הדין מניע לבחירת תחום עיסוקם, גם בתוך עולם השינוי החברתי וזכויות האדם. רוב עורכי-הדין שרואיינו בחרו לעסוק בזכויות של אוכלוסיות מוחלשות בכלל ומזרחיות בפרט, ובתחומי משפט של עוני ועבריינות. הם זיהו "קו ישיר" בין האישי לבין המקצועי – בין החוויה בבית ובמסגרות שמחוץ לו לבין האופן שבו הם פועלים כעורכי-דין.

שלישית, עורכי-הדין רואים את עצמם כמפתחים את זרם המזרחיות והמשפט, בעיקר בדרכים עקיפות. כך, במסגרת ההוראה קלינאים מקפידים לנתח טקסטים לפני תלמידיהם מנקודת-מבט מזרחית ביקורתית. לגבי קלינאים, הלימוד והדיון של השיח המזרחי מהווים

הביקורתית נכלל בתוכנית הלימודים ומהווה מרכיב פדגוגי מובהק, ונעשה מתוך תקווה שתלמידיהם יהוו דור-המשך לעיסוק המזרחי במשפט ובתיאוריות של ביקורת המשפט. בצד המעשי, ההטמעה של מזרחיות לתוך העשייה המשפטית גופה מאתגרת במיוחד. עורכי-הדין הודו שאי-אפשר כמעט לטעון טענות משפטיות בעלות "אופי מזרחי" או לכלול "ביקורת מזרחית" – תרבותית, קבוצתית והיסטורית – בצורה ישירה וגלויה במהלך ייצוג או טיפול בתיקים. הדבר מתאפשר רק במקרים נדירים, כגון בתיקי הפליה מכוח [חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים](#), התשס"א–2000, או בדוגמה שניתנה על-ידי עורכת-דין אחת שביקשה לעשות כן בתיק דיור ציבורי – תחום שבו קיים תיעוד של הפליית מזרחים בהקשר של מבני הזדמנויות להמרת שכירות ציבורית בבעלות.⁴⁶ אכן, מן הראיונות עלתה תובנה ש"עריכת-דין מזרחית" אינה מתמצית ב"הכנסת טענה משפטית" העושה שימוש בקטגוריה המזרחית, אלא שמדובר במגוון של פרקטיקות קטנות, לעיתים גלויות ולעיתים סמויות, המביאות לתוך העשייה את המזרחיות של עורכי-הדין.

אנו רואים אם כן שעריכת-דין מזרחית, בדרך שבה היא תוארה על-ידי המרוואיינים, פורצת את המסגרות המושגיות הדיכוטומיות של מהותנות/אוניוורסליות, ומייצרת היתוך שמרכיבו עשירים מסך חלקיו. עריכת-דין כזו גם דוחה את פוליטיקת הייצוג כביטוי רדוד להכרה בזהותן של קבוצות מיעוט, כמרגם את הגישה (שחלק מארגוני זכויות האדם בישראל דגלו בה) שלפיה על-מנת לטפל בנושא המזרחי די בצירוף עורך-דין מזרחי לצוות המשפטי בארגון.

ה. סיכום

אצל כל עורכות-הדין ועורכי-הדין שרואינו למחקר, המימד המקצועי בעבודתם לא היה – ולא היה יכול להיות – מנותק מזהותם המזרחית. התיאוריה של עריכת-דין נטולת זהות, "מולבנת" וניטרלית, לא רק שאינה משקפת את חווייתם המקצועית, אלא שהיא מחמיצה את העיקר. עורכות-הדין ועורכי-הדין רואים את עצמם מקצועיים יותר – בדרך מילוי חובת הנאמנות ללקוח, בהנגשה שוויונית יותר של המשפט ובתרומה לפיתוח המשפט הפוזיטיבי – באמצעות הבאת מרכיבים מזהותם אל תוך העשייה המקצועית. המסע שלהם אל תוך הפרופסיה, כל אחד ואחת עם המטען המזרחי שאספו וצברו בדרך, עיצב אותם כעורכי-דין המצליחים לשזור, כל אחד בדרכו, את המרכיבים המקצועיים עם אלה האישיים.

אכן, מדובר בקבוצה קטנה יחסית של עורכי-דין ועורכות-דין, ומן הסתם התובנות שעלו מהראיונות אינן משקפות את העמדה והחוויה של עורכי-דין מזרחים רבים אחרים. אך בכך אין רבותא. כזכור, אחת הביקורות שהועלו כלפי התזה של מזרחי הייתה שלא נכון לייצר הכללה של מזרחים כקבוצה הומוגנית אחודה, אשר חולקת אותם ערכים ומחזיקה ב"עולם משמעות" סינגולרי ואחיד. עורכי-הדין המזרחים מציגים חלופה לגישה אחודה זו.

46 זיו ["בין שכירות לבעלות"](#), לעיל ה"ש 31.

זאת ועוד, הביקורת גם סירבה לקבל את הזיהוי של מחויבות לזכויות אדם עם הקהילה הליברלית-האשכנזית, והעלתה את החשש מפני סלחנות כלפי דעות גזעניות המעדיפות את האינטרס הלאומי היהודי על זכויותיהן של קבוצות מיעוט אחרות. אכן, ניתן לזהות אצל עורכי-הדין המזרחים את אותה מורכבות שתבע מאוטנר: ניסוח מחדש של עקרונות ליברליים – דחייה של הגישה עיוורת-הצבעים של הליברליזם החילוני, אך גם של הגישה המהותנית, המנכסת למזרחים מאפיינים של קבוצת זהות יציבה המעדיפה את ערכי המסורת, הנאמנות לזהות הלאומית/האתנית והקהילתנות על שוויון אוניוורסלי.

בהיבט זה המחקר על עורכי-דין מזרחים חובר לביקורת שהושמעה כלפי "מעבר לגן ולג'ונגל", ולוקח אותה צעד קדימה. הוא מציג קבוצה מזרחית אחת (מבין רבות) המציעה פרקסיס שלא רק שאינה מציית להבחנות שמזרחי טוען להן, אלא חוצה אותן "לרוחב" ונוטל מזה ומזה: מסורת יהודית יחד עם מחויבות לקבוצות חלשות אחרות; סובלנות מזרחית שמובילה ליצירת סולידריות רחבה; חוויית דיכוי והפליה המולידה מחויבות לשוויון כולל, הנעדר טענה להעדפה יהודית. למעשה, עורכי-הדין שרואיינו במחקר מציעים מזרחיות אחרת, רב-ממדית, אשר משלבת – כמו במהלך הפוך מזה שמציעה לנו ננסי פרייזר⁴⁷ – ייצוג, הכרה ואז חלוקה מחדש; מזרחיות המשמרת את תחושת הכבוד לקבוצה שממנה הגיעו מבלי לטעון לעליונותה; עריכת-דין החותרת לתיקון עולם ומבקשת להגדיר מחדש מזרחיות כדרך לעשות כן.

Nancy Fraser, *Mapping the Feminist Imagination: From Redistribution to Recognition to Representation*, 12 CONSTELLATIONS 295 (2005) 47